

ÉRTELMISÉGI APÁK A 16. SZÁZADBAN

ALMÁSI GÁBOR

Doktori kutatásaim idején sokat beszélgettünk Péter Katalin tanárnővel – aki a Közép-Európai Egyetemen volt témavezetőm – gyermekekről, nevelésről, családról. Nekem abban az időben született az első fiam, és ebből kifolyólag is érdekelt a téma, Tanárnőt a történeti távlatok is foglalkoztatták, bár erről nekem akkor nem sokat beszélt. Fogalmam sem volt arról, hogy a magyar tudományos életben mennyire úttörőnek számítanak a kora újkori gyermekkor iránti kutatásai, amelyeknek természetes folyományuk volt az anyaság (és apaság) iránti érdeklődése.¹ Arra sem volt rálátásom, hogy az apaság kérdése úgy általában mennyire marginális a nemzetközi kutatásban.²

Péter Katalin rengeteg munkával, főként arisztokrata és főnemesi levéltári hagyatékokból ásta elő azokat a sokszor töredezett adatokat, amelyekre a kora újkori magyarországi családi életre vonatkozó eszmefuttatásait építette. Hasonló mennyiségű és minőségű adatokkal a 16. századi kisnemesi vagy városi, polgári apákra vonatkozóan már nem rendelkezünk, hogy az anyákról már ne is beszéljünk. A parasztság családi életéről pedig már csak egészen más jellegű források szólnak. Péter Katalin a parasztság kutatásában is élen járt és jár, és reméljük, folyamatban lévő kutatásai még számos izgalmas meglepetést tartogatnak.

A 16. századi értelmiségi apák iránti kíváncsiságomat Dudith Andrásra és Zsámboky Jánosra vonatkozó doktori kutatásaim során nem igazán tudtam kielégíteni.³ Zsámbokynak két lánya volt és egy fia, akit német egyetemeken taníttatott, a jelek szerint orvos lett belőle. Gyermekeiről azonban nem esik szó a leveleiben. A jóval vagyonosabb Dudithnak élete végén még hét gyermeke van életben. Dudith is szűkszavú, leginkább csak a tanítással kapcsolatos problémái és kérdései miatt véli úgy, hogy fiai említésre méltók latin levelezésében: ki legyen a házi tanító, hova küldje őket külföldre tanulni? Ezek a szokásos kérdések, amelyekről humanista levelezésekben gyermekek kapcsán még leginkább olvashatunk. Lányokról, lányokra vonatkozó kérdésekről legfeljebb a kiházasítás miatt esik szó, ha egyáltalán szó esik. Dudith lányairól szinte semmit sem tudunk. Halálukról is, mint látni fogjuk, csak

¹ PÉTER 2001. Ld. még PÉTER 1989 és PÉTER 2002.

² Természetesen messze túlzó lenne azt állítani, hogy az apaságról nincs semmilyen irodalom. Az erre vonatkozó kutatások többnyire a gyermekkorra vagy a családra, illetve a háztartásra vonatkozó irodalomban lelhetők fel. Kiinduláspontként ajánlom: OZMENT 1983; OZMENT 2001; MILLER–YAVNEH 2011. Ritkaságnak számít azonban a források alapján a valós helyzetre vonatkozó, és nem az elméleti fejtegetésekből kiinduló kutatás.

³ ALMÁSI 2009.

röviden és egy sztoikus keresztény gondolkodóhoz illően emlékezik meg. Annál feltűnőbb hát az a levél, amelyet Paolo Manuzio, velencei barátja küldött neki. Ebben Manuzio – akiről szintén lesz még szó – arról tájékoztatja örömeiben, hogy újszülött fia már félig-meddig rámosolygott. Ilyet le lehet írni? – kérdeztem magamtól még doktori tanulmányaim idején. Dudith ugyan dicséri „bensőleg és külsőleg is szép” gyermekeit, de ennél tovább nem megy, az egyébként is szűkszavú és lakonikus Zsámboky pláne nem. Annál többször emlegeti Dudith az első felesége iránti szerelmét és halála miatti bánatát, és valószínűleg nem csak azért, mert mint aposztata püspök házasságáért meglehetősen magas árat fizetett, hanem mert valóban így érezte. Már javában második feleségével él, de első feleségét (aki harmadik gyermekük szülésébe halt bele) még mindig úgy emlegeti, mint az igazit.

Traumák, kihazasíttatás, nevelés, oktatás – ezek a fő témák, melyek mentén a gyermekek szóba kerülnek a humanista levelezésekben. Ezek alapján is látni lehet, hogy aggódó értelmiségi apákból a 16. században sem volt hiány, sőt volt, aki, mint a tanulmány végén idézett Jan Kochanowski, gyermeke elvesztése feletti bánatát versbe öntötte. Ezeket a Kochanowski-verseket még szintén doktori tanulmányaim idején fedeztem fel, és ha jól emlékszem, Tanárnőnek ki is fénymásoltam. A szórványos 16. századi forrásokból kiderül, hogy olyan apák is szép számmal voltak, akik nem csak fiaik oktatásába fektettek időt és energiát, hanem ugyanennyire komolyan vették lányaik taníttatását is. Ilyen volt például Thomas More, akinek legidősebb lányából, Margaretből (becenevén Megből) akár kiváló bibliafordító is lehetett volna, ha a korban lettek volna női bibliafordítók (Margaret Erasmus Miatyánk magyarázatát lefordítja angolra és ki is adja), de bibliafordítók még férfiben is ritkaságszámba mentek. Margaret Roper egyike volt a kivételesen képzett 16. századi nőnek. Latin tudása állítólag olyan kiváló volt, hogy Erasmus egyik szövegközlésében is képes volt hibát találni. Margaretnek azonban érzelmi intelligenciája is rendkívüli lehetett, hiszen a More halála előtti években ő jelentette a legfontosabb társat a később mártírsorsot vállaló humanistának.⁴

Az elmúlt évtizedek hallatlan élénk gender kutatásaink köszönhetően sokat tudunk már a „nők reneszánszáról”, vagyis néhány Margarethez hasonló kiemelten művelt nőről, feminizmusuk megnyilvánulásairól, hatásáról és határaitól. Egyre többet tudunk általában a nők helyzetéről és megítélésük változásairól, családi szerepükről, anyaságukról, sőt már a férfiasság kultuszáról és a nőgyűlöletről is egyre több kutatás szól. Egyértelmű, hogy Itáliában a 15. századtól kezdve (máshol csak a 16. századtól) a nemi szerepek terén valami változóban volt. Amikor Campanella végigtekinti, miért is oly különleges a 16. század, a könyvnyomtatás és más technikai újítások, a reformációk, az égi és földi felfedezések mellett a női uralkodók megjelenését hozza fel érvként. Itáliában a 16. század elejére érik be az a reneszánsz udvari kultúrában végbe menő változás, amely a nőekkel szembeni „udvariasságot” (a szó minden értelmében) alapvető elvárássá teszi a jó modorú úriemberek körében, családi származástól függetlenül. Ennek a folyamatnak a legismertebb mérföldköve Castiglione, *Il cortegiano* című műve a század első negyedéből, melyet a népnyelvi

⁴ GUY 2009.

női irodalom felvirágozása, a nők szépségét, nemességét, kiválóságát vagy intelligenciáját dicsérő traktátusok vagy a Boccaccio-féle nőkatalógusok elterjedése és a megannyi nőt megcélzó vagy nőkről szóló műfaj kibontakozása követ. A nők nemcsak hogy megjelennek a modern anyanyelvi irodalom új témái között – sőt elvértve komoly témájú értékezők szereplőivé is válnak és gyarapítják a művelt olvasóközönség számát –, hanem írásműveikkel (elsősorban verseikkel) egyre gyakrabban jelennek meg a nyilvánosság előtt is, bár a hagyományos férfiműfajokban (a politika, a filozófia vagy a tudományok terén) még csak elvértve találunk női szerzőket. E tanulmány egyik főhőse, Sperone Speroni is női főszereplőt választ szerelemről szóló dialógusában, és művét feltehetőleg eleve vegyes, női-férfi közönségnek szánja. Itáliában a nők reneszánsza a század vége felé – mint általában a reneszánsz – lehanyaglik, és az „udvariasság” kultúrája helyén utat tör magának a rejtett vagy nyílt nőgyűlölet.⁵

A nemi szerepek 16. századi reneszánszának eredményeképp új férfiszerepek is megjelennek, különösképpen az értelmiség köreiben. Ebben a folyamatban a középkori tudós alakja erőteljes újraíródik, és megjelenik a házasság életet élő modern tudós (vagyis professzor, humanista, lelkes, vagy általában művelt férfi), aki a korábbi monasztikus élethez köthető asszociációktól tudatosan elhatárolja magát és a szerzetesi habitust újragondolva egy sokkal komplexebb férfi szerepkör kidolgozásán fáradozik. A cölibátust tehát nemcsak a protestáns egyházban utasítják el, hanem a laikus egyetemeken és más értelmiségi szerepkörökben is a házasság válik a normává.⁶ Ez a folyamat bizonyos országokban és bizonyos társadalmi csoportok számára viszonylag hirtelen zajlik le, ebből következően gyakori a kísérletező jellegű szerepkeresés. Gondoljunk csak Dudith Andrásra, aki a cölibátussal járó egyházi karrierért soha sem rajongott, és aki vállalva a botrányokat és politikai következményeket egy lengyel udvarhölgy iránti szerelme kedvéért otthagyja a püspöki pályát és családot alapít. De ennél ismertebb és kézenfekvőbb példa is akad, a szerzetesből egyházi reformátorrá vált Luther Márton.

Az alábbiakban öt 16. századi értelmiségi „apukáról” szeretnék részletesebben beszélni. Olyan forráscsoportokra támaszkodom, amelyek néha egészen kivételesnek tűnnek, különösen magyar szemmel. Elsősorban arra törekszem, hogy a forrásokat beszéltessem, az értelmezést, az elméleti kérdések felvetését és a konklúziók levonását igyekszem az olvasóra hagyni. Az öt kivételes apuka Luther Márton, Sperone Speroni, Paolo Manuzio, Dudith András és Jan Kochanowski.

Luther Márton (1483–1546)

Ha valakit minden tekintetben kísérletezőnek tekinthetünk, az Luther Márton, akinek a családi életéről és apaságáról kivételes mennyiségű információval rendelkezünk.⁷

⁵ FRIGO 1985; FERRARO 1993; GRUBB 1996; ZARRI 1996; CHOJNACKI 2000; ZARRI 2000; COX 2008; DIALETI 2011; MCIVER 2012; DIALETI–PLAKOTOS 2015.

⁶ ALGAZI 2003.

⁷ Luther magánéletét nemrégiben a fiatal teológus Volker Leppin dolgozta fel, az alábbiakat az ő munkájára építettem: LEPPIN 2006.

Viszonylag ismert, hogy Luthernek nehéz gyermekkorra volt, apja például egyszer úgy megverte, hogy elmenekült előle, és csak nehezen tudott hozzá újra „visszaszokni”.⁸ Tudjuk azt is, hogy a szerzetesi élet választásában is erőteljesen közrejátszott az apa-főú konfliktus. Luther nem lesz jogtudós, feltörekvő apja hiába erőlteti. De szerzetes sem marad, sőt, 41 éves korában megnősül, így kései családalapításával végül apja vágyainak (is) eleget tesz. Az 1525-ben tartott esküvőt pontosan egy évvel követve megszületik Luther első fia, Hans, akit a következő nyolc éven belül öt testvér követ. Közülük két lány hal meg, az egyik még kisbaba korában, a másik – akire még visszatérünk – 13 évesen. A családos élet tehát nem várt fordulatot jelent Luther életében, se ő, se apácaként felnőtt felesége, Bora Katalin (Katharina von Bora) nincsenek rá felkészülve.

Luther egészen biztosan nem olyan apa akar lenni, mint saját apja volt. Elsősülött fia, Hans már csaknem hatéves, amikor kijelenti, hogy nem akarja verni gyermekeit, mert azzal csak ellenségeivé tenné őket. A családos lét, a gyermeknevelés Luther teológiájának, vallási világképének is szerves részét képezi. Egy dolog azonban szépeket gondolni és mondani és egészen más ezeket a gyakorlatba is átültetni – különösen egy olyan későn kezdő apukának, mint amilyen Luther volt.

Hans, az első fiú nyilván az összes gyermek közül a legtöbb figyelmet kapja. Ő lesz a kiválasztott, a teológusi pályára szánt „nagyfiú” (szemben például egyik öccsével, akit Luther katonának szánt). A kisbaba születése és fejlődése igazi élményt jelent a reformátor apának: „Apa lettem, isten csodálatos kegyelméből” – írja egyik levelében.⁹ Türelmetlenül lesi, Hans mikor kezd el beszélni, és már fél éves korában úgy véli, hogy a baba „tatázása” neki szól (tata, vagyis apa). Nem sokkal később kijelenti, hogy a fiú már majdnem beszél. Luther nem ózdkodik a gyermektémák prózaiságától: ír Hans fogainak növéséről, felesége, „Ketha” tejhiányáról, sőt Bora Katalinnak arról is tanácsokat osztogat, hogyan kellene Hans hűgát, a kis Magdalenát elválasztania. Hans még nincs másfél éves, amikor Luther ujjongva arról ír, hogy „ma megtanulta, hogyan kell behajlított térddel [vagyis guggolva] a sarkokba kakilni, és igen, csodálatos ügyességgel tényleg odakakilt minden sarokba”.¹⁰ Örömről, hogy a gyermek az apja ölébe pisil és kakil az asztali beszélgetések is beszámolnak.¹¹ Luther láthatólag büszke rá, hogy gyermekeit nem korlátozzák a középkori pólyák-pelenkák, hanem teljesen szabadok.

Hatalmas háza, a korábbi ágostonrendi kolostor nem az ürességtől kong, hanem gyerekszívajtól hangos. Hans még csak két éves, amikor Luther magához veszi özvegy nővérét hat gyermekével együtt, de a ház személyzetén kívül nála lakik már anyósa és számos kosztos diák is, akikre Katalinnak van gondja. Felmerül a kérdés, hogyan lehetett ilyen körülmények között dolgozni? Miként lehetett megtalálni egy dolgozószobányi könyv megírásához szükséges nyugalmat? Volt-e Luthernek dolgozószobája (ha már gyermekszobája nem is nagyon volt)? Nem tudjuk, de érdemes

⁸ WA.TR 2,134, 5–7.

⁹ WA.B 4,89, 7.

¹⁰ WA.B 4,269, 26–28.

¹¹ WA.TR 2, Nr. 1712; 1615.

e kérdés kapcsán röviden Melanchthonra, Luther fiatalabb kollégájára és barátjára kitérni, akinek a gyermekeivel Hans együtt játszott, akikkel együtt tanulta a katekizmust. Borzsák István kutatásából ismert az a Bornemisza Pétertől származó feljegyzés, ami kivételes forrása Melanchthon magánéletének. Mikor Bornemisza Wittenbergben járt, Melanchthon ugyan már nem élt, de a róla szóló legendák még elevenek voltak:

„Hallottam, ki Philep Melanchthonról azt mondta, hogy azmelly házba tanult, sokszor berekeszkedett felesége előtt, és az ajtajára ment, először egy nihányszor zörgetvén csak így szólt: »Philep, Philep, nyisd meg!« Amaz tudván, hogy niha morgani jó és tanúságába megháborítaná, veszteg hallgatott, de végre addig zörgetett, hogy azt is mondta: »Thu auff, du Schelm!« Azaz »Nyisd meg, lator!« Niha kedig az ollykor lött, hogy baráti is voltak nála, és csak azt mondta: Ez is a házasság körszte.”¹²

Elgondoktató, hogy ez az anekdota még évekkel Melanchthon halála után is feljegyzésre érdemesnek bizonyult. Úgy tűnik, hogy a magát a külvilágtól, a családi lármától és a házsártos feleségtől elzáró tudós képe még nem számított elfogadottnak, legalább is nem Közép-Európában. Talán nem véletlenül nem ismerünk hasonló történeteket Lutherről. De azt is hozzá kell tennünk, hogy az anekdota nyilvánvalóan már az idős Melanchthon házaspár kapcsolatáról szól, és hogy a történet túloz. Ha a feleségét néha ki is zárta dolgozójából, lányait vagy unokáit valószínűleg már jóval kevésbé. Cicero-kurzusának egyik előadása során – talán az illetan vagy jó modor kapcsán – mesélte tanítványainak, hogy lányai számára milyen pisilési szabályokat vezetett be: „Arra szoktattam kicsi lányaimat, hogy ne tartsák vissza a pisit a dolgozómban (*musaeum*), amikor egyedül vagyok, de amikor idegenek is ott vannak, semmiképp se pisiljenek oda.”¹³ Nem tudjuk 1555-ben Melanchthon a közelmúltról vagy régmúltról beszélt, de valószínű, hogy a gyermeknevelés gondjai elől sosem tudta vagy akarta magát teljesen kivonni: egy francia utazó jegyezte le, hogy látta egyszer, amint könyvvel a kezében a bölcsőt ringatta. De térjünk vissza Lutherhez és gyermekeihez.

Luther, mint leveleiből és az asztali beszélgetések anekdotáiból kiderül, odavolt a kicsi Hansért és a többi kisgyermekéért. Büszke volt Hans fejlődésére, büszke az étvágyára (egyéves korában viccesen „zabagépnek” nevezi – *Fresser und Säufer*), és feltehetőleg játszott is velük. Egyszer állítólag játék közben azt találta mondani, hogy mekkora Istennek ez az áldása, ami nem méltó a parasztokhoz, nekik csak disznótartás való.¹⁴ Ha elutazott, hozott gyermekeinek vásárfiát, ha épp nem talált semmit, írt Kethának, hogy titokban készítsen elő valamit. Egy alkalommal felesége az ura után küldte Koburgba az egyéves Magdalena képmását, melynek nézegetésébe Luther állítólag teljesen bele tudott feledkezni, és melyet az étkezőasztala fölé a falra

¹² BORNEMISZA 1578. Vö. BORZSÁK 1996.

¹³ ALGAZI 2003, 28.

¹⁴ WA.TR 1,978.

szegezett. Hans még csak négyéves, amikor apja először ír neki levelet, amelyben ígéri, hogy hoz neki vásárfiát. Ez a levél is tanulságot tesz róla, hogy Luther milyen kivételes ügyességgel tudott az általa megszólított emberek nyelvén beszélni. A levélben a mennyországot egy csodálatos játszótérnek írja le, ahol a gyerekek olvasnak, énekelnek és boldogan ugrándoznak, ahol ezüstnyergű pónik legelésznek. Azt állítja, hogy ezt a parkot a saját szemével látta. Megkérdezett hát egy embert, mi a feltétele annak, hogy a gyerekek ide bemehessenek. Az ember azt felelte, hogy csak annyi, hogy szívesen imádkozzanak, tanuljanak és jámborak legyenek. Luther kérdésére azt is elmondta, hogy ha Hans is ilyen, akkor ő is jöhet, és hozhatja a barátait is, Melancthon és Jonas fiait. Akkor majd sípolhatnak, dobolhatnak, hangoskodhatnak, táncolhatnak, lóhatnak kis ezüst nyílpuskákkal és mindenféle más játékot játszhatnak.¹⁵ Luther tehát nevelőcélzattal ír Hansnak a játszótér-mennyországról, az apai gondoskodáshoz és féltéshez már a tudatos vallásos nevelés társul. Két évvel később, mikor Hans már hatéves, Magdalena pedig három, levelében kéri feleségét, hogy csókolja meg Hansot a nevében, és legyen rá gondja, hogy a gyermekek imádkozzanak „érte és a fejedelmekért”.

Az a jutalmazás alapú nevelési módszer, ami Luther leveléből lassan kibontakozik, némileg ellentmond teológiájának, ami egyedül a hithez és az isteni kegyelemhez köti az üdvözülést, nem pedig a helyes magaviselethez és a jócselekedetekhez. Amíg egyfelől a források arra utalnak, hogy a szülői szeretet szempontjából az egészen kicsi gyermekek Luther szemében olyan kegyelmi állapotban vannak, mint amilyenben az isteni megbocsátás és üdvözülés szempontjából általában az ember, addig minden jel arra utal, hogy nagyobb gyermekekkel szembeni nevelési módszerei már meglehetősen ellentétesek ezzel a felfogásával. A nagyobb gyermekek már szigorú jutalmazó-fegyelmező nevelésben részesülnek, a gyermekek isteni megítélése már az engedelmességükön, a szabályok (törvények) betartásán múlik. Mikor a tinédzser Hans a szülői háztól távol tanul, Luther a neki szánt utasításokat írva azt is egyértelművé teszi, hogy szülein keresztül Isten beszél hozzá – végső soron ugyanis Isten a gyermekek nevelője.

A vallásos nevelés tehát legkésőbb négyéves korban elkezdődött, bár lehet, hogy a lefekvés előtti meglehetősen patriarkálisnak tűnő atyai áldás szokása már korábbi. Hans az imákat négyéves korától kezdi tanulni és hatéves korától már naponta memorizálja a Tízparancsolatot, a Hiszekegyet és a Miatyánkot, amelyek a későbbi katekizmusoknak is évszázadokon át az alapját jelentik. Luther az evés előtti evangéliumolvasás szokását is bevezeti. Ezt valószínűleg szerzetesi múltjából veszi, Bibliát ugyanis gyermekkorában nemigen láthatott: már 20 éves, amikor az első a kezébe kerül. Hansnak persze nem csak vallásos épüléséről gondoskodik, hanem oktatja is. Feltehető, hogy nem teljesen tudatlanul kerül be az egyetemre már hétéves korában, ahova apja, egyetemi pozíciójával visszaélve, besegíti.¹⁶ Hans 13 éves korára megszerzi a bakkalaureátust, de ez közelről sem jelenti tanulása végét. 14 éves, amikor

¹⁵ WA.B 5,377f.

¹⁶ Ebből is látszik, hogy az akkori wittenbergi egyetemet leginkább egy differenciált oktatáson alapuló erősebb városi iskolának képzelhetjük el.

Luther ír számára egy dialektikát, holott épp ebben az évben közli, hogy többé már nem tekinti gyermeknek.

Hans 16 éves, amikor húga, akivel Luther szerint olyannyira szerették egymást, meghal. Magdalena halála óráján Luther a két testvér ragaszkodása okán odahívja Hansot is, aki így szemtanúja lehet apja fájdalmának: Luther az ágy mellett térdepel, majd zokogva az ágyra borul és húgából az apja karjai között száll ki az élet. 13 éves lánya elvesztése már valódi traumát jelent. Luther pontosan tudja, mit szokás ilyenkor mondani, de még három héttel halála után is arról beszél, mennyire rettenetesen szerette Magdalenát: *Gewaltig habe ich sie geliebt*.¹⁷

Három hónappal később Hans útra kel Turgauba, hogy tudását egy ottani tanító-mesternél fejlessze tovább. Vele tart egyik unokatestvére, Florian von Bora, és elkíséri egy darabon öccse, Paul is, akinek útközben Florian ellopja a bicskáját. A hazatérő Paul elmeséli a történeteket az apjának, aki éktelen haragra gerjed, és azzal fenyegeti Florian, hogy amikor hazajön három egymást követő napon fogja a botjával elverni. Nem tudjuk, korábbi elveivel ellentétben milyen gyakran vette Luther a fenytő botot a kezébe, de láthatólag természetes nevelési eszköznek tartotta. Szigorúan bánt a serdülő Hansszal is. Amikor vélhetőleg valamilyen lányokkal kapcsolatos ügy miatt megharagszik rá, három napon át nem szól hozzá egy szót sem, holott Hans nem csak szóban, hanem írásban is bocsánatot kér tőle. Hiába rimánkodik felesége, kéréli Melanchthon és Caspar Cruciger, Luther nem tágít: állítólag azt válaszolja, hogy inkább egy halott gyereket akar, mint egy nevetlent.¹⁸ Csak semmi kapcsolat idegen lányokkal. A lányokkal való házasság előtti kapcsolatot Melanchthon is határozottan tiltja fiainak. Igazi, még Luthert is involváló botrányt okoz, amikor 1544-ben Melanchthon idősebbik fia titokban eljegyzi magát egy lánnyal. Mindez ráadásul éppen abban az évben, amikor a wittenbergi juristák kijelentik, hogy az eljegyzés szülői beleegyezés nélkül is érvényes. Melanchthon örjög, és úgy véli egész Wittenberg elfajzott: a város egy Szodoma és Gomora.¹⁹

A szigorú taníttatás és vallásos nevelés Hans esetében nem hozta meg a kívánt gyümölcsöt. Az még hagyján, hogy a fiúból nem lett teológus. Ennél is sokkal rosszabb, hogy juristának ment, vagyis az lett belőle, aminek Luther Mártonnak idején az apja szánta. Az anekdota szerint Luther „tréfásan” még Hans kisgyerekkorában kijelentette, „ha jurista leszel, bitófára akasztalak”.²⁰

Sperone Speroni 1500–1588

Elhagyva a német nyelvterületet a következőkben egy padovai apukáról lesz szó, akinek hagyatékában egy egész kivételes jellegű családi levelezés található. Sperone Speroni neve a hazai kutatók számára kevésbé ismert, Olaszországban sem elsősorban történészek, hanem inkább nyelvészek kutatják. Speroni szinte csak olaszul írt,

¹⁷ WA.B 10,156, 20.

¹⁸ WA.TR 5, Nr. 6192.

¹⁹ GALLE 1840, 139.

²⁰ WA.TR 2, Nr. 1422.

és már élete során a 16. századi olasz anyanyelvi mozgalom egyik vezető figurájának számított.²¹ Mivel Speroni nem latinista, és nem az antikvitás tanulmányozására, hanem az olasz nyelvű szépirodalomra és a nők megszólítására tette a hangsúlyt, nem számítják humanistának. Valóban, Speroni tudatosan ellene ment a humanista mozgalomnak (amennyiben egy mozgalomról van szó), de bizonyos tekintetben mégis a humanista kultúra gyermeke. Nem csak azért, mert fontos humanistákkal tart jó kapcsolatot, hanem mert az olasz nyelv tudatos kultiválásával bizonyos szempontból a humanista mozgalmat viszi tovább: a latint ugyanis nem annyira elitista vonásai miatt, hanem inkább a vele kapcsolatos maszkulin, illetve vallási-teológiai-skolasztikus képzetársítások miatt igyekszik marginalizálni. A holt latin elitizmusával szembe az élő, kiművelt olasz nyelv elitizmusát szegezi. A lényeg – mint ahogy pár száz évvel később a magyar nyelvi mozgalomban – a nyelven keresztül az újfajta közösségteremtő erő. Az új elit közösségi háló legfőbb vonása, hogy erőteljesen laikus (nem vallástalan, de az egyház intézményéről lényegében tudomást sem vesz); hogy az udvari és szalonvilág szóbeli és állandóan változó kultúrájához kötődik (szembehelyezkedve az egyetemi tudományosság merev, latin világával); és hogy nemzeti, még akkor is, ha ez a fogalom a politikailag, kulturálisan és nyelveiben, illetve dialektusaiban szétszakított Itáliában nem is éppen problémamentes.

Speroni ősi padovai családban született 1500-ban. Apjának hét gyermekéből három élte meg a felnőttkort, ő volt a középső. Apja híres orvos, akit még X. Leóhoz is meghívnak, anyját a velencei Foscarinik támogatják. Az egyetemet Speroni is korán kezdi, és Padova mellett feltehetőleg tanul Velencében és Bolognában is, 19 évesen már a filozófia doktora, néhány évvel később pedig az arisztotelianus Pomponazzinál tanul tovább Bolognában. 25 éves korától három évig az egyetem tanára, de apja halálát követően a család és gazdaság vezetése érdekében feladja állását és lényegében mint gazdálkodó „vállalkozó” él tovább. A húszas éveitől kezdve számos irodalmi szalon és társaság tagjává válik, irodalmi ambícióit legtökéletesebben dialógusok írásában elégíti ki. A szerelemről, a nők méltóságáról és dicséretéről, az anyák szoptatásáról, a családvezetésről, a szülés megfelelő időpontjáról, a nyelvről, a retorikáról, a történelemről, a viszályról, az aktív és szemlélődő életről és számos egyéb témáról szóló dialógusaiban igyekszik a szóbeliség befejezetlenségét, rögtönzöttségét, lezáratlanságát visszaadni. Már a témák alapján is láthatjuk, hogy Speroni is kísérletező szellem. Az olasz nyelvűség, illetve a nők megszólítása révén túl tud lépni a latin nyelvű értekezések már megszokott tematikáján. Nem azért írja műveit, hogy híres legyen, de már kéziratossá válásuk híressé teszik. 1542 után pedig, amikor nyomtatásban is elkezdnek megjelenni, végképp azzá válik. Elsősorban Velence államában, de lassan máshol is, Speroni művei lesznek az irodalmi mérce, nem véletlenül őrzik meg utódai a kéziratokat épségben mind a mai napig, és nem véletlenül maradnak fenn ezek között azok az egészen kivételes levelek is, amelyeket a lányainak írt mindennapi gondokról, feladatokról, a családról. Válogatás szintjén a legfiatalabb lányának, Giuliának írt levelei egy része már bekerült az első 1606-os levelezéskiadásba, melyet Giulia egyik fia, Speroni unokája gondozott, 1740-ben

²¹ Speronihoz ld. VASOLI 1986; LOI-POZZI 1986; POZZI 1989; FURNEL 1990.

pedig megjelenik munkáinak összkiadásában.²² Természetesen mindkét későbbi kiadó gondoskodik róla, hogy a tudós apához nem méltó témák csak szűrve jelenjenek meg, vagyis alaposan meghúzzák a leveleket, kivágják belőlük azt, ami túlságosan hétköznapi vagy pórias. A 402 darabos családi levelezést végül a maga teljességében 1993-ban adták ki, teljesen visszhangtalanul. A levelek közül 330 darab szól Giuliához, Speroni három lánya közül a legfiatalabbhoz (a házassága előtt született lányához egy sem; vele egy idő után teljesen megszakította a kapcsolatot), és csak egy-két levél maradt fenn a lányoktól.²³

Sajnos az első családi levelek már abból az időből származnak, amikor a lányok már nagyok. Az első két megmaradt levélben az 50 éves apa 17 éves elsőszülött lányát, Luciettát vigasztalja, témájuk a lány spontán abortálása. Lucietta ekkor már két éve házas, férje talán az egyetlen vő, aki nem csak tehetős és rangos család tagja, hanem némi irodalmi affinitással is bír. Speroni e levelében megdicséri a lányát, hogy elsőnek a férje jutott eszébe és nem pedig ő: ezt diktálja a kötelesség. Lánya keserű levelére viszont első pillanatban csak annyit tud reagálni, hogy jó lenne már, ha a felnőtt teste mellé lélekben is felnőne. Másnap már vigaszra is jut némi ideje és azt is bevallja, mennyire megijedt és elszomorodott. Isten ugyanakkor nem véletlenül szólította magához a magzatot ebből a földi siralomvölgyből. A lényeg, hogy ez az elhullott (ivadék) meg lett keresztelve: az Istennek és a mennyeknek kijáró sarcot Lucietta idejében megfizette. Vigasztalhatja (ha mást nem, legalább apósát), hogy fiú volt. De mondja meg férjének, hogy ne vigye magával máshova a fiú utódokat, Luciettára hagyva a lányokat. Ha a lányok olyanok (oly szépek), mint Kasszandra, nem lehetnek számára a fiúknál kevésbé kedvesek. Nem tudjuk, ezek a hevenyészett gondolatok megvigasztalták-e Luciettát, de mindenesetre hamar újra terhes lett.

Azt sem tudjuk, Lucietta megszerette-e első férjét, de az apjától való távolságot mindenesetre becsülhette. Egy 19 éves korában írt megmaradt levele arról tanúskodik, hogy ha akart, kiváló diplomáciai érzékkel tudott apjával bánni. Érdemes első sorait idézni:

Legkedvesebb Apám Uram [*Signor messer padre carissimo*], lehetséges, hogy nem éppen szeretetreméltó lánykaként gondoltok rám, mert már jó néhány napja nem írtam semmit, de ez nem amiatt volt [hogy ne lennék szeretetreméltó], hanem arról van szó, hogy egészen eddig rátok vártam Padovában, hogy majd Vigodarzerébe [kimenjünk], de látom, hogy ilyesmit nem igazán bírtok elképzelni, mert annyira jól érzitek magatokat, hogy Padovával már mit sem törődtek.²⁴

A körkörös levél lényege, hogy apja felszólítása ellenére Lucietta láthatólag egyelőre még nem akart kimenni Padova melletti birtokukra Vigodarzerébe, hanem maradni akart: jöjjön érte inkább az apja a húgaival és az anyjával együtt (akikre amúgy is annyira vágyik), és menjenek ki közösen a birtokra. Az út amúgy is veszélyes. Ha

²² SPERONI 1606; SPERONI 1740.

²³ SPERONI 1993.

²⁴ SPERONI 1993, 13.

nem jön érte az apja, szomorú lesz és melankolikus, de ha szereti őt az apja és azt akarja, hogy jól érezze magát, akkor érte fog jönni.

Ugyan Lucietta túl korai kiházításából tanulhatott Speroni, az eladósorba került lányokkal való várakozás rettegéssel töltötték el. Mi lesz, ha szerelembe esnek és még a végén ellenállnak az apai akaratnak? Mi lesz, ha bármilyen viszonyuk lesz, veszélybe sodorva kiházítási terveit, és a makulátlanul tiszta portéka helyett egy címkézett, selejtes áruval kell majd családfőként kereskednie? Mert arról kétségünk nem lehet, hogy a jövőbeli társról való döntés jogát megkérdőjelezhetetlen apai privilégiumnak tartotta.

A két otthon maradt lány, Diamante 18 éves, Giulia 15-16 körül, amikor Speroni először látogat el Rómába. Ekkor még nem szeret bele az udvari élet gondtalan fényűzésébe és a pörgő kulturális életbe, de Róma hatására hamarosan alaposan átértékeli korábbi életét és a „provinciális” Padovát, és elkezdi gyűlölni a létért és a meggazdagodásért folytatott folyamatos küzdelmet, a belterjességet és a pletykáktól való függést. Az 1553-as egy hónapos római látogatás előtt Speroni szokatlan óvintézkedéseket tesz: otthon maradt nagylányait nem bizza feleségére, akivel 30 évesen a vagyona miatt kel egybe, és akit minden jel szerint semmibe vesz, hanem Murano szigetére egy kolostorba szállítja őket és írásban rendelkezik otlétükről. Minden érintkezésük a külvilággal csak a főapácán keresztül engedélyezett. Speroni gondoskodik róla, hogy ezt a főszabályt se lehessen kijátszani: lányai levelezése, csomagküldése vagy -fogadása (még apjukkal és anyjukkal is) csak a főapácán keresztül történhet. A lányoknak folyamatosan együtt kell maradniuk, és három kivételtől eltekintve még nőekkel sem kommunikálhatnak, nemhogy férfiakkal, sőt, ezzel a három nőszeméllyel is csak a főapáca jelenlétében. Ha látogatók érkeznek hozzájuk, csak a főapáca fogadhatja őket.

Elképzelhető, hogy a római út alkalmából hagyja lányaira azt az általános életvezetési szabályzatot is, amely Speronira tökéletesen jellemző módon voltaképpen egy dietológiai rendelkezés. A helyes élet és a helyes étkezés az orvos apától származó és talán orvostant is hallgató Speroni számára lényegében ugyanazt jelentik. Hogy mely húsoktól, halaktól, gyümölcsöktől és zöldségektől kell tartózkodniuk, lényegesen nagyobb helyet ölel fel, mint az a néhány általános tanács, amely a dietológiai előírásokat követi. Ezek között a legfontosabb tanács, Speroni pragmatikus életfelfogásának kulcsa, hogy szomorú dolgokon az ember ne gondolkozzon, hacsak nem a megoldásukon, amennyiben viszont nincs megoldásuk, hagyja az Istenre. Kifejezetten a nagylányoknak szól, hogy nyugodt hangon beszéljenek és ne túl sokat; a fejüket hordják egyenesen; ne gesztikuláljanak hevesen; ne sétáljanak sokat és kerüljék a lépcsőket; és ne húzzák túl szorosra a mellüket vagy az övüket.²⁵

Bár minden a legnagyobb körültekintéssel el lett rendezve, Speroni már a Róma felé menő úton megírja lányainak, hogy mennyire aggódik értük és a becsületükért. Újfent a lelkükre köti, hogy férfiakkal semmi kapcsolat nem tarthatnak, még akkor sem, ha azt mondják, hogy tőle hoznak ajánlólevelet. Kifejti, hisz benne, hogy enge-

²⁵ Uo. 20–21.

delmeskedni fognak, és teszik a kötelességüket, mert ha nem, kénytelen lesz a tetszésük ellen cselekedni, ugyanis épp annyira szereti őket, amennyire engedelmesek. Nyolc nap múlva nyomatékosítja, hogy úgy legyen, ahogy írásban megparancsolta, különben nem lesz bocsánat. Hetente írt leveleiben még kétszer hagyja meg számukra, hogy kövessék meghagyott utasításait, és csak egy hónap múlva kezd megnyugodni: végre örvendezik, hogy minden rendben van, hogy a lányok egészségesek és jól vannak, de már meglehetősen hiányoznak neki. Részletesen felsorolja, milyen szuveníreket küld, illetve hoz majd nekik (fülbevalókat és a pápa által megáldott nyakékeket), csak, hogy legyen valamijük Rómából.²⁶ El tudjuk képzelni, mekkora kő esett le Speroni szívére, mikor végre hazatért, és mindent rendben talált.

Még egy ilyen stresszes utazást nem kívánt magának. Diamantének még a visszatérés hónapjában férjet kerített, az egyszerűség kedvéért, Lucietta férjének a testvérét választja. Néhány hónappal később Lucietta betegségének hallatára orvosi tanácsokkal teli aggódó levelet ír Velencéből, ahova hivatali megbízásai vitték (Speroni 32 éves kora óta szinte folyamatosan fontos padovai hivatalokat visz). Lánya betegsége ellenére még marad egy kicsit Velencében, hogy ügyeit lezárja és így a télen már végig velük lehessen. Csak arra kéri, ne idegeskedjen semmi miatt, mint ahogy szokott, sőt ne is írjon saját kezűleg neki, hanem csak diktáljon. Lucietta ugyan meggyógyul, de egy év múlva mindkét lány férje meghal, így a nagylányok (és az időközben született három babájuk) nemsokára hazaköltöznek és láthatólag visszakerülnek az apai fennhatóság alá. A gyerekekre ugyan Lucietta apósa is igényt tartana, de Speroni viszonylag hamar megnyeri az erről folyó pert. Azon az 1556-os látványosságon, amelyet az Itáliába (Bariba) visszatérő, és így Padova mellett elvonuló, befolyását veszített özvegy lengyel királynő, Bona Sforza nyújt, Speroni, a büszke apa már lányai társaságában vesz részt.

Érdekes módon a legkisebb lány, a 18-19 éves Giulia épp a nővérek hazaköltözése után jelenik meg a családi levelezésben: Speroni ekkor bízta rá a gazdaság (a családi vállalkozás) vezetését, Giulia lesz a (helyettes) családfő (*patrona di casa*), azokban a hetekben, hónapokban, mikor ő Velencében vagy máshol intézi az ügyeit. Még furcsább, hogy nemcsak a gazdaság, hanem egyes családi ügyek is Juliához kerülnek. Úgy tűnik, Lucietta férjének halála után közvetlenül (vagyis még Lucietta hazaköltözése előtt) nővérenek két éves lányáról is Giulia kezd gondoskodni: „a Vigának étkezés előtt, reggelire három-négy perzsiai mandulát adass” – utasítja Speroni Velencéből.²⁷ Nem egészen érthető, hogy a gazdaság vezetésében miért pont Juliára esik választása. Egyik elképzelhető magyarázata, hogy az újrarázódás előtt álló nővéreket nem akarja gazdasági tevékenységekkel lealacsonyítani, így a legkevésbé rangos, legkisebb lányt terheli csak e célból. Az is lehetséges, hogy csak őt tartotta erre alkalmasnak. Tény azonban, hogy amíg pár évvel korábban szinte mániákusan félti lányai tisztességét és kategorikusan tiltja a férfiakkal való érintkezést, addig Juliát mint gazdasági vezetőt olyan helyzetbe hozza, amelyben nap mint nap férfiakkal kell tárgyalnia.

²⁶ Uo. 72–74.

²⁷ Uo. 75.

A gazdálkodásra és a háztartás vezetésére vonatkozó utasításokat olvasva egy 16. századi gazdag városi polgár életébe nyerhetünk bepillantást. Legfeltűnőbb, hogy a város és az azt körbevevő falvak élete mennyire összefonódott. Padova nem Velence, nem a kereskedelméből gazdag, de a pénz egyre inkább a földekbe, a mezőgazdaságba való befektetésekbe menekül a 16. századi Velencében is. A fiatal Giuliának ebben az időben a gazdálkodás és az önfenntartás számtalan feladatával kell megküzdenie: fáról kell gondoskodnia apja tégláégetőibe, és egyben gondolnia kell a téli tüzelő felhalmozására; irányítania kell a családnak dolgozó parasztokat, az újonnan vásárolt erdők irtását és teraszosítását; tudnia kell, hogy a különböző gabonanövényeket mikor és hova vessék, hogyan bánjanak a baromfikkal, a tehenekkel, mi legyen a lennel, az eperfákkal, a galambházzal; mikor kell a lovakat megpatkoltatnia, vagy hogyan kell a futónövényt megmetszeni, hogy nagy árnyékot adjon. Apja azt is közli vele, hogy mit, kinek és mennyiért kell eladnia, és kit kell kifizetnie. Giulia apja távollétében ura a háztartásnak és személyzetnek: apja utasítására a tehenészt elküldi fát vágni, miközben a tehenész kisfiára bízva a legeltetést, megtagadja az elbocsátott szolgálólánynak, hogy a családhoz visszatérjen, sőt apja parancsát követve gondoskodik róla, hogy helyébe egy fiatal lányt vegyenek fel. Ha a felesége nem hajlandó felfogni, hogy fiatal lányokat alkalmazzon, írja neki Speroni, akkor majd elmondja neki úgy, hogy fájjon.²⁸ Giuliára van bízva apja személyes ruházkodása is. Amellett, hogy lánya rendszeresen varr neki ruhákat, neki kell gondoskodnia apja váltóruhájáról, neki kell megkeresnie apja valamelyik felöltőjét, és neki kell hazajövele előtt a szobáját előkészíttetnie (de úgy, hogy kéziratait, könyveit apja mind ott találja, ahol éppen hagyta). Cserébe az apa folyamatosan küldözget Padovában nem vagy csak drágábban beszerezhető élelmiszereket és vásárolja lányainak a ruháik szabásához való szöveteket és selymeket. Giulia néha külön kap ajándékot – pl. távol-keleti szárított halikrákat –, és az apja azt is a lelkére köti, hogy ezeket egyedül ő egye és ne adja oda „azoknak a másik lutheránusoknak”.²⁹

Speroni a legnagyobb törődést az elsőszülött unokalány, „a Viga” irányában mutatja. Viga még éppen csak kétéves és nagyapja már levelet akar írni neki, sőt egy hónap múlva már valóban is küld neki külön levelet. Ugyanakkor az unoka lelki épüléséről sem feledkezik meg: „Jó lenne, ha lenne a Vigának valahol egy kis oltár, hogy ott mondja az imáit, gondoskodni is fogok róla”.³⁰ Ha Vigának valamire szüksége van, írják meg, ő beszerzi. „Mondd meg a Vigának – üzeni egy évvel később Diamantének, mikor a három lány újra együtt lakik otthon –, hogy hálás vagyok neki, hogy hagyta kihúzni a fogát, és ezért még fog tőlem kapni egy szép ajándékot.”³¹ Kilenc nap múlva édesanyján, Luciettán keresztül hosszabban is üzen hároméves unokájának:

„Mondd meg az én kedves Vighetta asszonyomnak, hogy kitalálta,
hogy nevettem a kedves szavain és örülök neki, hogy nem nagy nőnek

²⁸ Uo. 82.

²⁹ Uo. 89.

³⁰ Uo. 77.

³¹ Uo. 85.

hívja magát, ahogy ő mondja, hanem nőcskének („donnina”); és jól teszi, hogy nem hisz a madárkában, mert persze, hogy nem jön hozzám beszélni semmiféle madárka. De mert tudom, hogy szokott néha rosszkodni, mindig arra gondolok, hogy rossz lehet, és mivel nagyon örülnék neki, ha jó lenne, ezért írok a madárkáról. Ha azonban egy okos nő és szereti édesanyját [signora madre] és engem, óvakodni fog tőle, hogy rossz legyen. Már elmúlt annak az ideje, hogy rosszkodni lehessen; annak, aki már egy nő vagy nőcske, már jól kell viselkednie. Megkapja azt, amit csak kér. És maga, anya asszony [E voi, signora madre], írja le szóról-szóra, amit mond, és meg fogok tenni mindent, hogy megnyerjem a szívét és hogy jó legyen. És mondja meg neki, hogy velem fog jönni két úriember, és majd meglátjuk, hogy tud-e velük nőként beszélgetni.”³²

Ugyanezt a levelet Giuliának címezve már tegezve folytatja és a len feldolgozásával, a gabona tisztításával, a galambházzal, az elültetett lenre való vigyázással kapcsolatban ad utasításokat és tanácsokat. Öt nappal később Luciettának írva, újra visszatér Viga magaviseletére. Ha jó lesz, megvesz neki mindent, amit csak akar, és novíciát csinál belőle. Viszont amikor majd a látogatóba érkező úriemberekkel beszélget, úri hölgyként, ne pedig rossz vagy falusi kislányként beszéljen. Ezúttal majd figyelni fog, és megnézi, hogyan viselkedik. Ismét Giuliához címezve szavait ezúttal nem gazdálkodási utasításokkal kezdi, mint általában, hanem arra reflektál, hogy a Giulia név, attól még, hogy a parasztok körében is használatos, nem lealacsonyító. A parasztok nem „parasztaságból” használják (*i villani non lo fanno però vile*), hanem mert azt remélik, hogy ez megneemesíti őket, de tévednek.³³ Két nappal később két lányának ismét egy papíron ír levelet és most Diamantén keresztül üzeni „Vighetta asszonyságnak”, hogy ha nőkhöz illően szépen lassan akar járni, és nem ugrabugrálni, mint a bolond gyerekek, akkor jól teszi, ha papucsot hord, és majd visz is neki egy gyönyörű pár papucsot. Miután pedig értesül róla, hogy az úriemberek (akik ezek szerint nélküle jártak Padovában) nem voltak elragadtatva a hároméves kislány magaviseletétől, megüzeni neki, hogy a papucsot ugyan hazaviszi, de nem fogja odaadni, és arra se számítsen, hogy rossz kislányként felveszik novíciának.³⁴

Viga 6-7 éves korában valóban bekerülhetett egy kolostori iskolába, melyben Speroni feltehetőleg a jó nevelés biztosítékát látta (később, körülbelül 10 évesen, anyja halála után a kolostort, úgy tűnik, elhagyja, és már férjnél van, amikor 18 éves korában meghal). Ekkor Speroni már önálló levelezést folytat unokájával és a címzésben teljes nevén *Signora donna Lodovica Papafavának* szólítja a 6-7 éves kislányt. A nagypapa szerint a *donna Lodovica* egyáltalán nem helytelen megszólítás, sőt mint nemes kisasszonynak, ez kijár az unokájának. A levél sopánkodással kezdődik: Speroni azt hitte, a kolostortól unokája majd megjavul, de a kislány csak rosszabb lett. Hosszú hallgatásomról panaszkodsz? – kérdezi színlelt felháborodással.

³² Uo. 86.

³³ Uo. 89.

³⁴ Uo. 91, 93.

– Hisz te nem írtál nekem három hónapig, és amikor végül levelet küldtél, akkor sem a saját szavaidat használtad, amire annyiszor kértelek, hanem valaki másnak a levelét másoltad le. „Hát így bánasz velem?!”³⁵ Ugyanebben az évben (1561-ben) Speroni egy másik levelet is küld Vigának, de most már csak *Lodovighetta mia caranak* címezve. Örvendezik, hogy végre megjött Viga várva-várt válasza: „Mikor megláttam a leveledet, áldottam kis kezeidet; de amikor eszembe jutott, mennyi mindent loptál már össze ugyanezekkel a kezecskéikkel, azonnal elrohantam meggyónni, hogy két tolvajt áldottam meg. De a gyóntatópap megvigasztalt: miután írni kezdted velük, Isten jókká tette kezeidet”.³⁶ De ha már Viga végre ír, mi lenne, ha legalább egy lapot tele is írna, és azokkal a szavakkal fejezné ki magát, amelyeket egyébként beszélgetéseik során használni szokott.

1561-ben már mindhárom lány több éve (újra) házas. Speroni nem sokáig tartotta otthon a megözvegyült nővéreket (akik a kiházásítás terén elsőbbséget élveztek); ezúttal a szomszédos Vicenzában talál a két idősebb nővérnek nemes férjet. Giulia marad a közelben, neki egy padovai nemesember jut, ami nem akadályozza meg, hogy a gazdaság ügyeit továbbra is ő vigye. Az új házasságokból új unokák születnek, de az örömteli eseményeket egyre inkább beárnyékolják a sűrűsödő halálesetek. 1563-ban meghal legidősebb lánya, Lucietta, egy évvel később a férje is követi. Speroni, aki éppen berendezkedik Rómában, sőt a pápa lovaggá is avatja, azonnal Vicenzába utazik és eléri, hogy az öt- és hároméves unokáinak ő legyen a gyámja. Nem sokáig tartja azonban magánál a hároméves árva unokát: amint egy későbbi, Rómában kelt leveléből kiderül (amelyben egyszerre akarja unokáját egy előnyös házasságról és a Rómába való költözéséről meggyőzni), két év után (vagyis ötéves korában) ezt az unokát is kolostori iskolába adta. Jobbnak látta ugyanis, hogy a benne rejlő nemes és magasztos tulajdonságokat egy nemes és jól nevelt nőket befogadó kolostorban vallásos szokások révén tökéletesítse távol az otthon ártalmas légkörétől, „kiragadva a pallérozatlan, pór szolgák társaságából”.³⁷ 1569-ben meghal második lánya, Diamante is, és az unokák közül is többen eltávoznak az élők soraiból.

A viszontagságok, a Padovától való fokozatos lelki és fizikai eltávolodás ellenére, amíg lányai életben vannak, a gyerektema mindig fontos marad Speroni számára. Nem hiányoznak a törődés és szeretet nyilvánvaló jelei sem. Ha elutazik, hetente küld lányainak külön-külön levelet. „Csodálkozom, hogy nem vagy terhes, de örülök, hogy nem vagy az” – írja Juliának.³⁸ „Ne menj most a nővéreidhez – írja gyengélkedő lányának –, hanem látogatásodat halaszd el Diamante szüléséig, és akkor, ha jól vagy, menj és látogasd meg és légy szolgálatára, mert szüksége lesz a te irányításodra és kedvességedre (*amarevolezza*). Addig pedig figyelj rá, hogyan élsz, és vigasztalódj, ahogy én is teszem”.³⁹ Levelei tele vannak lányai egészsége iránti aggodással, különösen a várandós Giulia iránt aggódik: „Addig nem utazom el, amíg

³⁵ Uo. 122.

³⁶ Uo. 131.

³⁷ Uo. 39.

³⁸ Uo. 171.

³⁹ Uo. 171.

nem leszek biztos hogyléted felől. Nagyon sajnálom, hogy a hasad még mindig fáj és zavar; vigyázz magadra és csak azt tedd, ami a hasznodra van és ami az életed szempontjából az érdekedben áll, ha szükséged van rá, maradj otthon és senki másra ne légy tekintettel. De légy vidám és a rosszindulatot azokra hagyd, akiknek oka van rá”.⁴⁰ Ugyanakkor aggódik Lucietta begyulladt mellei iránt, melyeket fel kellett vágni (ezért is a férjét hibáztatja), és kéri Giuliát, hogy segítsen a nővérének pótmamát keresni, aki a szoptatást át tudná venni tőle. Mikor azonban Giulia végre talál valakit, arra figyelmezteti, hogy neki is szüksége lehet pótmamára: „szeretném, hogy tiéd legyen az elsőbbség”.⁴¹ Ha nem volt nagyon miről írnia (mert római vagy velencei életének részleteibe nemigen avatta be lányait), atyai tanácsainak szokásos tárházából válogat. Ha lánya ki van melegedve, vigyázzon, ne hűljön meg, ha a cselédek és szolgák között betegek vannak, óvakodjon tőlük és az általuk használt tárgyaktól és ne hagyja a gyerekeket az ölükben, de „tartsd észben, hogy mindezt kedvesen tedd, ne úgy, hogy a másik észre vegye és ellenérzéseket keltsél a ház személyzetében, mert jó dolog jóban lenni mindenkivel, ha van rá módod, és ügyességgel mindent el lehet érni”.⁴² Speroni örül, hogy Giulia együtt lakik a férjével, hogy jó embernek ismeri a férjét, csak arra kéri, cserében teljes szívvel szeresse és szolgálja. Nem mindenki járt olyan „jól”, mint Giulia. Lucietta második férjével például Speroni alaposan mellényúlt és gyanús, hogy ezt már az esküvő előtt is tudta, de valamilyen megfontolásból mégis a házasság mellett döntött. Rossz előérzetének jele, hogy Lucietta hozományáról kivételes módon úgy rendelkezik – „tekintettel erre a házasságra” –, hogy a 3000 dukát hozományon felül évi 75 dukátot is kapjon tőle a lánya személyes szükségleteire. Nem telik el sok idő és Lucietta férjét már egy önző örültnek írja le leveleiben, és kéri Istent, „hogy jobbat adjon neki annál, amit ő adott neki a kiházasításával”.⁴³

Giulia a jelek szerint hamar beletanult a gazdaság vezetésébe és a férje is egyre inkább besegített, majd a kisgyermekes anyától át is veszi az ügyeket. A babákkal foglalkozó Giuliát az apja már láthatólag nem akarja terhelni, még abban az évben sem, amikor férje valamilyen okból börtönbe kerül. A gazdaságba nem csak földek, erdők, tégláégetők és hasonlók tartoznak, hanem városi és falusi házak is, melyeket Speroni bérbe ad. A pénzt folyamatosan forgatja és fekteti be újabb földek és ingatlanok vásárlásába. A szaporodó számú gyerekek mellett Giuliára már csak egyedül a szabás-varrás marad, apja kiruházása. A levelek egyre inkább az unokákról szólnak, és lánya panaszkodása – úgy tűnik legalább is apjának – vég nélküli. 1561 nyarán a 23-24 éves Giulia már két pici lány édesanyja:

„Giulia kedves, túlságosan félsz és túlságosan szeretsz. A tőlem való félelemtől szabadulj meg, mert én inkább meghalnék, minthogy titeket lássalak meghalni. A gyerekeid iránti szeretetben te túlságosan szereted az egyiket a másikkal szemben. Ezt sem tőlem vetted, mert

⁴⁰ Uo. 94. Vö. 191.

⁴¹ Uo. 104.

⁴² Uo. 113.

⁴³ Uo. 97.

én soha nem gondolkodtam ilyen igazságtalanul, mert ez tényleg igazságtalanság. Minden gyereket ugyanannyira kell szeretni, és ha az egyiket [mégis] jobban, mint a másikat, akkor az legyen a legjobb, de te még nem láthatod, hogy melyik gyereked jó, nemhogy legjobb. [...] Neveld őket szeretetben egyenlőképp és azzal a gyerekekkel foglalkozz többet, amelyeknek nagyobb szüksége van rá, mint ahogy én tettem a Diamantével.”⁴⁴

Giulia nemsokára ismét várandós és ismét gyengélkedik. Apja ezúttal sem fogy ki a jó tanácsokból, melyek persze többnyire dietológiaiak vagy a megfázás elkerülésére vonatkoznak, és melyek végén ismételten felhívja a legfontosabbra a figyelmét: a vidámságra. Ha Giulia más orvosokhoz fordul, kifejezetten féltékeny lesz ettől, és megtiltja neki, hogy a tudta nélkül tegye. Törődjön Giulia a gyerekeivel, a férjével, de elsősorban saját magával, írja neki újra és újra, és ne foglalkozzon mások, mint például nővére, Lucietta bajaival (amelyeken úgysem változtathat).⁴⁵ A két kislány unoka közül a nagyobbikkal, Morettával kapcsolatban is állandóan nyugtatgatja lányát: meglásd, hogy csodás társ lesz három év múlva, még jobb, mintha fiú lenne.⁴⁶ Csakhogy a kis Moretta nem fejlődik kellőképpen, és Giulia aggódik, hogy törpe marad. Apja azzal vigasztalja, hogy akkor majd lehet össze-vissza mutogatni és legalább pénzt fog keresni vele. De nem érdemes verni amiatt, hogy bántja a kishúgát Bianchettát, eredménye mindössze annyi lesz, hogy annál jobban fogja utálni.⁴⁷ Gondoskodjon inkább róla, hogy a lányok szeressék egymást, és ne legyenek féltékenyek egymásra.⁴⁸ Giulia azonban nem szűnik panaszkodni, így Speroni ismételten figyelmezteti: Morettát ne bántsa és szeresse meg magát vele,⁴⁹ és ne csodálkozzon, ha nincs mindig jól, mert ilyen az emberi élet, különösen a gyerekeké. A harmadik baba, egy kisfiú születése után, a fiát még szoptató, de már ismét várandós lányához a következő tanácsot intézi (azon kívül, hogy javasolja neki, ezután egy darabig ne essen teherbe):⁵⁰

„Fiacskád nevelése két dologból áll: az egyik az, hogy az anya mindig jó dolgokat egyen és ne adjon a babának felmelegített tejet; a másik, hogy éjjel-nappal óvja a levegőtől, hogy ne legyen túlságosan betakarva vagy kitakarózva, és hogy vidáman tartsa. És erről sose feledkezz meg. De ami ennél is fontosabb, hogy *te* ne zsörtölődj egyfolytában a gyerekekkel, hogy türelemmel légy az okozott bosszúságokkal szemben, amiből te is adtál [bőven] másoknak.”⁵¹

⁴⁴ Uo. 137.

⁴⁵ Uo. 164.

⁴⁶ Uo. 139.

⁴⁷ Uo. 143.

⁴⁸ Uo. 168.

⁴⁹ Uo. 145. Vö. 167.

⁵⁰ Uo. 178.

⁵¹ Uo. 180.

A gyermekkor minden szakasza másféle bánásmódot igényel. Mikor eljön a három-éves Moretta „miért?”-korszaka, Speroni a következőt tanácsolja lányának: „Mondd neki mindig az igazat, és úgy mondd, hogy megértse, mert így az értelmét tekintve egy másik Vigát nevelsz majd belőle”.⁵² Azon pedig nem kell annyira csodálkozni – írja fél évvel később –, hogy a soványka Moretta nem megy szívesen iskolába, mert még valóban túl kicsi (még csak három és fél éves). „Ne zaklasd túlságosan, hanem mondd meg neki, hogy azt üzenem, ha jól tanul, csinálok neki egy szép ruhát és egy szép arany imádságos könyvet, és ő lesz a legkedvesebb unokám”.⁵³ Moretta már csaknem négyéves (Giulia pedig épp túl van negyedik születésén), mikor a nagypapa végre bizakodóan nyilatkozik unokája tanulásával kapcsolatban. Moretta – írja – lassan abba a korba ér, amikor viselkedése és eredményei már családjá megbecsülése (*onore*) miatt is számítanak. „Mondd meg a Morettának, hogy ha jól tanul és a nevem becsületére szolgál, én is a becsületére és hasznára leszek esküvőjekor, és hogy nem akarom, hogy a nevemet rossz vagy érdemtelen gyerekek használják: vagy okos lesz és jól viselkedik, vagy nem fogják Speronellának hívni, hanem Morettának.”⁵⁴ A negyedik gyerek születésére ezzel szemben már alig reagál a családjától ekkor már távol élő nagypapa, de azért azt megemlíti, hogy Rómában a pár hónapos babákat (a nyár közepén) szabadon hordozzák az utcán, úgy hogy kezeik kilógnak (a pólyából). Lányának már van tapasztalata, kövesse hát a józan eszét.

Giulia nem csak a gyerekek miatt panaszkodik, hanem feltehetőleg magányos élete miatt is. Apja ebben az esetben is azzal kezdi, hogy mennyire szereti őt és nővéreit, de hozzát teszi, hogy apaként szereti őket, akinek különös gondja van a becsületükre, tisztességükre (*onor*): „Nem tiltom meg neked – írja nagylelkűen –, hogy bálókba jársz, és másokat meglátogass, de csak jó társaságban mehatsz el otthonról”.⁵⁵ Figyelmezteti azonban, hogy egyes helyekre nem méltó eljárnia, máshova pedig egyenesen veszélyes. De „keress magadnak egy társat, egy jóra való nőt, és menj, ahova menned kell, ezt kívánom a becsületed (*onor*), az egészséged és a háznak jóléte miatt; és férjed ugyanúgy örülni fog neki, mint én.” Ugyanakkor úgy véli, Giulia félreérti őt, „miközben jobban kellene értened engem, mint ahogy magamat ismerem”.⁵⁶ Speroni máskor még inkább úgy érzékeli, Giulia nem hallgat rá, pedig a fiatal nőknek különösen illene hallgatniuk az idősek tanácsára. Úgy viselkedik, mintha ellensége lenne: „Ha nem változtatsz szokásaidon, majd változtatok én – írja ismét meglepően kemény hangon –, és nem fogok rád többet gondolni, mintha sosem lettél volna a Földön”.⁵⁷

Speroni hosszú római távolléte, az a gyakran hangoztatott tény, hogy mennyire jól megvolt Rómában nyilvánvalóan furcsa érzéseket hagyott Giuliában, és azzal

⁵² Uo. 168.

⁵³ Uo. 183.

⁵⁴ Uo. 192.

⁵⁵ Uo. 150.

⁵⁶ Uo. 151.

⁵⁷ Uo. 151. Vö. 166.

sem igazán volt összeegyeztethető, hogy gyermekei boldogulásánál – mint nem egyszer állította – semmi nem volt számára fontosabb. Giulia megpróbált hát a sorok között olvasni, és találgatásokba bocsátkozott, mire apja önérzetesen tiltakozott: „Giulia kedves, ha én haza akarnék jönni, azt mondanám: haza akarok jönni; ha haboznék szégyenemben hazajönni, nem azt mondanám, hogy remélem, hogy látjuk egymást, hanem hogy félek a veled való találkozástól. Nem akarlak tehát viszontlátni, és nem is félek tőle, de remélem [hogy viszontlátlak] – és jól értsd, amit mondok, úgy, ahogyan kell”.⁵⁸ Szegény Giulia, szegény lányok. Nem lehetett könnyű ennek a mindentudó, megbecsülésre és rangjára oly féltékenyen vigyázó híres írónő lányának lenni. Hát még a feleségének, akit tökéletesen ignorál (mint később megvallja, házasságban még tapasztalatlan volt, amikor 30 évesen mások tanácsára a pénzéért elvette).

Idős korára Speroni egyre inkább arra vágyott, hogy nyugalmas, kiszámított ritmusú és szigorú evési szokásoknak alárendelt, nagy kényelemben zajló és többé-kevésbé általános megbecsülésnek örvendő római életét lányai lehetőleg ne abajgassák, különösen ne a betegségeikkel, a depressziójukkal vagy halálukkal.⁵⁹ Éppen elég gondja volt így is padovai birtokaival, ingatlanjaival és a nem túl szerencsés rokon viszonyaival, amelyek állandó pereskedést jelentettek számára, amint ez már Itáliában szokásos volt. Lucietta halálakor Speroni levelei nem mutatnak ki fájdalmat, hanem továbbra is pragmatikus hangnemben íródnak. A kőszikla apukával szemben Giulia és Diamante jóval érzékenyebben reagálnak és gyászuk során nehezen viselik az élet megpróbáltatásait. Diamante, aki Speroni szerint túlságosan megijedt és túlságosan nagy fájdalmat élt meg nővére halála miatt, jobban tenné, ha már nem gyerekként viselkedne: „ebben a korban már a diszkréció [visszafogottság] jegyében” illene viselkednie. „Ahol van megoldás, ott tegyétek meg, amit tudtok, de amikor nincs mit tenni, viseljétek türelemmel.”⁶⁰

Paolo Manuzio (1512–1574)

Egyelőre Itáliában maradva Sperone egyik fontos kortársáról, a tanulmány elején említett velencei humanista nyomdászról, Paolo Manuzióról lesz szó, akinek megmaradt levelezésében, ha nagyságrendekkel kisebb mértékben is és általában csak érintőlegesen, de még mindig elég sok szó esik gyermekeiről. Manuzio egészen másfajta – latin, humanista – műveltséget képviselt és egészen másféle gazdasági helyzetben élt, mint vagyonos padovai kollégája. Ha nem is voltak barátok, Speroni becsülte Manuziót, dialógusaiban is szerepeltette. Bár tisztelte cicerói latinságát, latin filozófiához hozzáállását elítélte. Végül soron jó tudós, de gyenge nyomdásznak tartotta.⁶¹

A leghíresebb itáliai nyomdász, Aldo Manuzio fiú örökösei távol az atyai háztól, falun nőttek fel. A fiúk csak sok pereskedés és veszekedés után tettek szert apjuk

⁵⁸ Uo. 157.

⁵⁹ Depresszióra lásd többek között: uo. 194.

⁶⁰ Uo. 206.

⁶¹ CIGOGNA 1830, 56. Paolo Manuzio életéhez lásd még: PASTORELLO 1957; BARBERI 1985; FLETCHER 1998.

nyomdájának jogaira, amelyet egy ideig anyai nagyapjuk (Aldo korábbi társa), illetve anyai rokonaik birtokoltak. Övéké lett végül az Aldinákkal és inkunábulumokkal teli könyvtár és a híres delfines nyomdajel, de a betűkészlet nem. Mindenekelőtt Paolo, a harmadik fiú vállalja magára a monumentális aldói örökség továbbvitelének feladatát és terhét, és neki kell majd leginkább a kicsapongó hírében álló, művelt és szeretett bátyjával is törődni, akit Velencéből kétszer is kitiltottak. A kezdet nehéz. Minthogy Paolo nem Velencében nő fel (sőt, apja sem velencei), hiába jelentkezik a városban állami hivatalra. Az atyai örökség presztízse mellett leginkább tudására és társadalmi kapcsolataira tud kiadóként alapozni, pénze nincs. Az állandó pereskedés, a rokonok és testvérek közötti viták miatt az 1530-as években a nyomda sokat áll, hiába bíztatják Rómából, ígéreteken kívül mit sem kap, így egy ideig patrícius gyermekek nevelésével tartja fenn magát. Az 1540-es évektől kezdve, ha nehezen is, de végre kezd beindulni a kiadó. Paolo, apjával szemben, nem az ógörög auktorok kiadására teszi a hangsúlyt, hanem a latin és olasz nyelvű irodalomra, csatlakozva a venetói olasz nyelvi mozgalomhoz. Nemcsak Speroni dialógusait publikálja, hanem egy olasz nyelvű válogatott levelezéskiadásban négy levelét is kiadja (ez a típusú antológia az ő újítása). De kiadja Castiglione *Il Cortegiano* vagy Bembo *Asolani* című könyveit, sőt Machiavelli (szintén olasz nyelvű) műveit is. A külföldről jött humanisták, mint Zsámboky és Dudith, mind vágnak megismerésére, és néhányukkal, mint a gazdagabb és rangosabb Dudithtal valóban jó kapcsolatot igyekszik kialakítani. A lényegében autodidakta Manuzio 40 éves korára már akkora hírnévnek örvend, hogy Velencébe és Padovába is hívják tanítani, de gyengélkedő egészsége és kiadói ambíciói miatt mindkettőre nemet mond.

Az esküvőt Manuzio sem siette el. 1546-ban már 34 éves, amikor feleségül veszi Caterina Odonit, egy művelt család lányát. Felesége három fiúval és egy lánnyal ajándékozza meg. Paolo becsüli asszonyát, aki kiválóan viszi a háztartást és a gyereknevelést, ellátja betegségeiben, és sokra tartja sógorait is, egészen addig, amíg azok az apai hagyaték miatt egymásnak nem esnek és pereskedések során meg nem gyűlölik egymást.

Paolo Manuzio apaságára vonatkozó információink ezúttal is családi és baráti levelezéséből származnak. E levelek azonban – még a fiának és testvérének írtak is – lényegesen kevésbé „magánjellegűek” és sokkal heterogénebbek, mint Speroninak a lányaihoz szóló levelei, melyek nagy ívben kerülnek a „férfi témákat”, vagyis bármit, ami a családon vagy a háztartáson túlmutat. Vegyük példának a már említett Dudith Andrásához írt levelet újszülött fiának, ötödik gyermekének mosolyáról. E latin levelet Manuzio 1559-ben küldte Velencéből Padovába, kézírata elveszett. Szövegét azért ismerjük, mert e levélről minden jel szerint gondos másolatot készített és egy év múlva ki is adta levelezésének egyik gyűjteményes kiadásában – ezek a kötetek alapvető eszközei voltak hírnevének és következképp kiadói munkájának:

„Tudni szeretném, miként megy sorod Padovában. Mi itt tengődünk, szenvedünk az állandó forróságtól, hogy az ennél komolyabb gondokat ne is említsem. Feleségem még nem kapott teljesen lábra a gyermekágyból; csodálatos babája van, aki a hozzá kedvesen beszélőkre már

kezd rámosolyogni. Mit csodálkozol? Jól tudott, mennyi vidámsággal jár, mindaz, amit a gyerekekben szeretni szoktunk.”⁶²

Íme, egy latin baráti levél. Lehet-e ennél jobban a barátság intimitását szemléltetni, mint a babára tett utalással egy amúgy cicerói latinsággal és nagy műgonddal megírt levélben? Manuzio nyilvánvalóan emiatt is válogatta be levelezéskiadásába. Ne tagadjuk ugyanakkor, hogy bátor és újító: ilyen gyerektémákról, ilyen „gyerekes” érzelmekről beszélni komoly férfiak között egyáltalán nem volt evidens, még a „baráti” levelezés, az *epistolae familiares* kategóriájában sem. Ugyanezzel a kettős céllal – az egyéni érzelmek és a barátság intimitásának a szemléltetésére – választhatta be ugyanebbe az 1560-as levélkiadásba azt a Zsámboky Jánosnak címzett latin levelet, amelyben a nemrég született, még csak tíz hónapos újszülött haláláról számol be. Levele válasz Zsámboky vigasztalására, és eltekintve első soraitól a szokásos közhelyektől hemzseg: „Én bizony, mikor átvettem fiacskám halálhírét, annyira megzavarodtam, hogy arra sem emlékeztem, ember vagyok-e egyáltalán, és elfelejtettem, hogy fiam egykor azzal lépett be ebbe az életbe (mint egy ideiglenes szállásra), hogy onnét valamikor majd Isten hívására és az örök égi szállás után áhítózza el is távozik.”⁶³

Manuzio talán kicsivel szerencsésebb volt, mint Luther, mert csecsemőkorában csak egy gyermeke halt meg, de a felnőtt kort az ő családjában is csak két gyermek éri meg, az elsőszülött Aldo és húga, Maria. 1559-ben az ötéves Girolamo elvesztése hatalmas fájdalommal tölti el. Ekkor már ifjabbik Aldo 12-13 éves, húga, Maria nagyjából hét. Aldóról először hároméves és tíz hónapos korából hallunk bővebben: már nem csak jól beszél, hanem elég folyékonyan olvas is. „Úgy tűnik, megvan benne az, amit szeretnék, értelem és testi erő.”⁶⁴ A kiskamasz Aldo azonban már nem olyan könnyű gyerek és kiváló értelmi képességei ellenére apja csak panasszal van rá. A kilencéves fiút így a bevallottan depresszióval küzdő apuka elküldi otthonról taníttatni (talán épp Padovába), mert fél, hogy otthon maradván szokásaiban és tanulmányaiban csak még jobban eltávolodik tőle.⁶⁵

A távol lévő Aldo persze csak további aggodalomra ad okot. Apja levélben kéri tanárját, hogy ne csak grammatikát és retorikát tanítson neki, hanem jó modort és szerénységet is, mert jobban szeretné jónak látni, mint kiműveltnek. Aldo szerinte nem is annyira büszke, mint inkább arrogáns, ami rendkívül bosszantja, főleg, hogy emiatt gyakran átlépi az engedelmesség határait: „És az ember minél szorosabbra igyekszik fogni a kantárt, és szigorú fegyelmezővel betörni, most hogy már benne van ebben a korban, annál könnyebben tér le a dicső szokások egyenes útjáról.”⁶⁶ Manuziónak úgy tűnik, hogy ez a fajta viselkedés jellemző a kiváló értelmi képességekkel rendelkező emberekre, de neki nem tetszik a tulajdonságoknak efféle keveredése. Aldo valóban rendkívül tehetséges gyermeknek ígérkezik, Paolo barátja, a nagy francia humanista Marc-Antoine Muret teljesen le van nyűgözve a tehetségétől,

⁶² DUDITHIUS 1992–2002, 1, 91.

⁶³ MANUTIUS 1560.

⁶⁴ MANUZIO 1556, f. 62v.

⁶⁵ MANUZIO 1556, f. 98v.

⁶⁶ MANUZIO 1556, f. 128r.

az esztétől, a modorától, a szerénységétől, és kijelenti, hogy többet tud, mint a tanítója.⁶⁷ 1556-ban Aldo már 10 éves, amikor Paolo Manuzio visszavonultan élő, gyermekkorra távoli falujában papként tevékenykedő legidősebb bátyja kérésére belemegy abba, hogy a nyárra elküldje hozzá gyerekeit. Semmi nem utal rá, hogy döntésébe a feleségét is bevonta volna, aki a jelek szerint Velencében maradt. A gyerekek érkezése után egy júniusi levélben arra kéri bátyját, legyen gondja rá, hogy Aldo eljárjon az iskolába (ami ezek szerint a nyár elején is működött még), de az iskolán kívül senkivel se álljon szóba:

„Ismerem ennek a földnek a szokásait, amelyek lelkileg majdnem tönkretettek és becsületemet [*honore*] majdhogynem elvették, de Isten megmentett, és elvezetett ebbe a révbe, ahol a családnak akkora hírnevet szereztem, amekkorát örülök, ha a fiacskáim meg tudnak őrizni, nem-hogy tovább növelni. És mindenek előtt ne feledkezzen meg az illemről, és hogy a házban maradjon és Margeritával [a gyerekek nevelőnőjével] és a testvéreivel játsszon, amit tudom, hogy szívesen tesz, mert ehhez van szokva. És szóljon még neki, hogy meg ne közelítse a vizes medencét [amit a rizsföldek öntözőrendszeréhez használtak], amibe az én időmben sok gyerek belefulladt, és Andrea úr, a nagyapánk már azért elvert az ezüstberakásos övével, mert megközelítettem.”⁶⁸

A nyár ősze fordult, és a gyerekek még mindig a bátyjánál időztek, feltehetőleg mert Velencében közben pestistől kellett tartani, meghal többek között Manuzio sógora is. Paolo újfent kéri a testvérét, hogy nagyon figyeljen magára (és természetesen a gyermekekre). Ha az étkezés nem is annyira hangsúlyos, mint Speroninál volt, számára is az egészsége élet alapját jelenti:

„Elsősorban az étkezésre és a gyakorlatozásra [figyeljenek oda]. Hagyják azt a sok nyers salátát és óvakodjanak a véres hústól és csak keveset egyenek belőle, és segítsék [megemésztését] [torna]gyakorlatokkal vagy a házban vagy a szabadban. [...] Bosszant, hogy Mariának és Girolamónak nincsen téli ruhája és kétlem, hogy kibírnák nélküle. De mondja meg [Margeritának?], hogy ne hagyja egyik gyereket se a hideg levegőre kimenni, különösen ne a fiúcskát, aki soványka és gyenge alkatú, és akitől sokat remélek, mert három dologban is hasonlít rám: alkatban, értelemben és vérmérsékletben.”⁶⁹

Paolo nem akarta, hogy bátyja a 2-3 éves Girolamo és a körülbelül 4 éves Maria kiruházásával költségekbe verje magát, de meglehetősen tartott tőle, hogy megfáznak: tartsa benn őket a bátyja a kandalló közelében, fa az legalább van bőven. Éppen ezért nehezen érthető, hogy az aggódó apa két évvel később hogyan szánhatta rá magát, hogy a 4-5 év körüli Girolamót távol az atyai háztól Ragusába (Dubrovnikba)

⁶⁷ MURETUS 1618, 9.

⁶⁸ MANUZIO 1834, 37–38.

⁶⁹ Uo. 41–42.

küldje taníttatni.⁷⁰ Nem csoda, ha barátja, Muret, erőteljesen ellenezte is ez irányú döntését:

„Girolamóval kapcsolatban bizony eléggé csodálkozom, és (hogy az igazat megvalljam) nem éppen tudom helyeselni ebben a kérdésben a döntésedet. Egy ilyen kis fiút oly messzire küldeni? Még a hosszú hajóútra sem vagy tekintettel, ami felnőtt, érett korban lévő embereket is aggodalommal szokott eltölteni és el szokott tántorítani? Hidd el nekem, én komolyan elgondolkoznék, erősen szeretem ugyanis ezt a fiút, egyrészt mert a tiéd, másrészt mert csodálatosan játékos. És ha arra gondolok, milyen veszélyeken ment már át szegény, életét is kockáztatva, már annak is örülni lehet, hogy életben van.”⁷¹

Manuzio azonban végső soron úgy ítélhette meg, hogy többet veszít kedvenc fia, ha Velencében marad, mintha a biztonságosnak tűnő, éghajlat szempontjából is jóval egészségesebb Ragusába küldi, ahol egyik legkedvesebb barátja, Ludovico Beccadelli éppen csak elfoglalta a püspöki széket, és ahol a Velencei Köztársaság titkára mellett egy kiváló tanítómester is jelen volt. Egy 1558-as februári, bátyjának írt levele alapján az is elképzelhetőnek tűnik, hogy nemcsak a kis Girolamót küldte el otthonról, hanem vele együtt a két nagyobbik gyereket is, a 12 éves Aldót és a 6 éves Mariát:

„Levelet kaptam Ragusából, mely szerint Girolamo csodálatos ügyességgel tanul, és a tanára úgy beleszeretett, hogy örültségeket ír, hogy rá fogja hagyni mindenét, amije csak van. Aldo nagyon jól tanul, de kicsit türelmetlen, mikor hosszú kintartásra lenne szükség. Amit meg kell csinálnia, azt gyorsan elvégzi. Mariának nagyon jól megy a latin és a görög, értelme szempontjából egyáltalán nem gyengébb, mint a fiúk, hamarosan le fogja hagyni őket. Ha nagyobb lelki nyugalomra lelhetnék, és nem lenne hiányom abban, ami kell, el tudnám érni, hogy mindegyikük csodálatos eredményeket érjen el, de az ördög annyiféleképp kereszttezi az utamat, hogy nem tudom, ki az, aki el nem veszítené a fejét.”⁷²

A gondok valóban csöstül jönnek, és Manuzio már úgy érzi, hogy bérelt lakása is a fejére akar dőlni, miközben a főbérlő állandóan csak a díját emelné (ettől csak az tartja vissza, hogy Manuzio jóban van a gyerekeivel, akiket tanít.) Akármilyen nehéz is volt Velencében a család élete, alaposan megbánhatta, hogy oly messzire küldte Girolamót, aki a következő évben, távol szüleitől meghal. Nemsokára ez történik a már említett tízhónapos újszülöttel is (akinél „bájosabb” gyereket Manuzio még sose látott); nem csoda, ha vigasztalhatatlannak érzi magát. Még két év múlva is, 1561-ben, amikor Rómába költözik, arról a szörnyű fájdalomról ír bátyjának, amelyet a

⁷⁰ Girolamo születési kora kissé bizonytalan, én Ester Pastorellót követtem, aki másokkal megegyezően 1554-re teszi. PASTORELLO 1957, 556.

⁷¹ MURETUS 1618, 5.

⁷² MANUZIO 1834, 53.

gyermekai elvesztése feletti bánatában érez.⁷³ Az állandó anyagi gondok és a nyomdával való nyűgök elől Manuzio sokáig keresi a kiutat, melyet végül egy rangos római állás elfogadásában, vagyis a pápa szolgálatában talál meg. A döntés nem könnyű, de mint a „római nép nyomdájának” újdonsült vezetője – a tisztséget neki hozzák létre – olyan megbízások kerülnek hozzá (pl. misszálék és katekizmusok), amelyek bőven biztosítják megélhetését és jövőjét. Hiába sír és könyörög a felesége, hogy maradjanak, Paolo Manuzio elutazik és elvárja feleségétől, hogy kövesse. Ez meg is történik, de felesége nem tudja megszokni a római életet, és visszaköltözik Velencébe. Rómába költözését részben Aldóra hivatkozva indokolja bátyjának. Ha Aldónak lenne évi 50 dukát állandó jövedelme, akkor biztosan nem lépte volna meg ezt a súlyos döntést. De nincs pénze, és még a felesége vagyonára terhelt 320 dukátos jelzálogot sem sikerült eddig visszafizetnie. A 15 éves Aldónak tehát csak így tud némi bevételi forrást biztosítani: „Teszek majd róla, hogy legyen némi bevétele, hogy legalább annyija legyen, amennyiből fenntarthatja magát. Egyébiránt pedig majd törí magát, ahogyan én is tettem.”⁷⁴ Manuzio ugyanakkor nem mond le az ókori és humanista auktorok munkáját terjesztő velencei kiadó üzemeltetéséről sem, ennek irányítását fokozatosan fia veszi majd át.

Aldo 1561 nyarán így csak turistaként kíséri el apját Rómába. Bebarangolja az ókori romokat, lemásolja és összegyűjti a római kori feliratokat, eljár a híres könyvtárakba. Kutatásainak eredménye az év végén jelenik meg (talán maga is részt vesz a kiadásban): a latin helyesírás változásaira vonatkozó észrevételeit részben római feliratokra alapozza.⁷⁵

Nem tudjuk, húga, a kilencéves Maria, velük tart-e ezen a nyáron. Mariát a végén kolostori iskolába küldi az apja. Elképzelhető, hogy ebből az időből (vagy valamivel korábról) származik az a latin nyelvű levél, amit Maria egy híres velencei tanítómesternek, Sisto Medicinek címzett.⁷⁶ Valószínű, hogy Aldo csak fokozatosan folyik bele a kiadó munkáiba, és elképzelhető, hogy ebben édesanyja is részt vesz valamennyire. 1565-ben, vagyis Aldo 19 éves korában apja még mindig reménykedik, hogy sikerül neki egy egyházi befűciumot szereznie. Mindenesetre – írja bátyjának – „Aldo már felnűtt, és nagyon jól tudja merre mennyi, és nem kerül havi három scudómba se, hogy tisztességesen felruházzam, ahogyan kell, és vegyek neki könyveket, amelyek iránt ugyancsak sóvárog, jobban, mint azt kívánnám, de eltűröm, mert így legalább ebben tölti ki a kedvét és nem másban.” Aldo házassodásával kapcsolatban is nyugodtnak tűnik. Korábban úgy tűnt, Aldo a házassodástól rendkívűl irtózik, most azonban már csak a hozományra hivatkozva utasít vissza egy felmerűlű lehetőséget. „Ami a megházassodását illeti [...] nem akarom erűltetni, hogy olyat csináljon, ami se neki, se nekem nem tetszik, különösen, hogy legfeljebb öt-hat év

⁷³ Uo. 55, 60.

⁷⁴ Uo. 55.

⁷⁵ MANUZIO 1561. A kiadásnak még két bővített változata jelenik meg. Aldo 1566-ban már több mint 1500 római feliratot közöl.

⁷⁶ CIGOGNA 1830, 63; AGOSTINI 1754.

múlva biztosan adódik majd valami, mégpedig nagyobb hozománnyal és nagyobb megbecsülésben álló rokonsággal vagy itt [Rómában], vagy Velencében.”⁷⁷

Dudith András (1533–1589)

1560-ban, vagyis egy évvel korábban, hogy Manuzio Rómába költözött volna, barátja, Dudith András mindörökre maga mögött hagyja hosszú külföldi tanulmányait és visszatér Magyarországra. Itt az idő, hogy patrónusának, Oláh Miklós esztergomi érseknek visszafizesse jóakarátát. Dudith beállt az érsek titkárának, de szerencséjére nem sokáig marad az általa nem kedvelt főpap mellett. A császárnak ugyanis hirtelen tehetséges, olaszul és latinul is jól beszélő püspökökre lesz szüksége, hogy trentói képviselőjét megerősítse, ilyenből pedig nincs sok az országban. Dudithból így egyszerre csak címzetes püspök lesz, és díszes kísérettel rövidesen visszatérhet Itáliába, egyenesen a trentói zsinatra. Egy pillanatra úgy tűnik, hogy Paolo Manuzióval kialakított baráti kapcsolata is még menthető, de hamarosan kiderül, hogy ez nem így van. Trento után Dudith már megkerülhetetlen és egyértelműen fontos ember, de sikerei és növekvő befolyása ellenére (vagy éppen ezek miatt) nem sikerül a Magyar Királyságban megfelelő tisztséget találni a számára. Dudithra így újabb távoli küldetés vár, ezúttal Krakóba. Itt már nincsenek látványos sikerek, csak a türelmetlen várakozás a visszatérésre, az előléptetésre. Azonban mindkettőre hiába vár.

1567-ben Dudith, aki az egyházi karriert sose szorgalmazta, és lassan kezd kifutni a korból, elhatározza, hogy feladja a fényes jövővel kecsegtető egyházi hivatást, és Miksa király tudta nélkül elvesz egy lengyel udvarhölgyet, Regina Strassownát. A hölgy sem nem magas rangú, sem nem túl szép (állítólag), sőt ráadásul még epilepsziában is szenved, vagyis felsóhajthatunk: végre egy érdekmentes, szerelmi házasság. Dudithot kiközösíti a római egyház, képét nyilvánosan elégetik, barátja, Manuzio, levelezésének újabb kiadásaiban csak csillaggal jelöli a nevét, de Dudith boldog. Hamarosan három gyermek édesapja: az elsőt saját magáról Andrásnak, a másodikat anyjáról Magdalénának, a harmadikat, akinek szülésébe szeretett felesége 1573-ban belehal, a császárról Miksának nevezi el. Dudithnak gyermekei miatt muszáj mielőbb újránházasodnia, de ezúttal már igyekszik felfelé lépni, és mint Miksa császár félig-meddig rehabilitált diplomatája sikerül Lengyelország egyik legbefolyásosabb családjába beházasodnia. Bár első feleségére még évekkel később is nagy szeretettel és tisztelettel emlékezik vissza, újabb házassága is meglehetősen jól sikerül. A fennmaradt terjedelmes levelezésből arra lehet következtetni, hogy feleségével, Elisabeth Tarnowskival végig jó kapcsolatot ápol, sőt Elisabeth minden jel szerint igyekszik Dudith barátaival és azok feleségeivel is jóban lenni. Második házasságából még kilenc gyermeke születik. Tizenkét gyermekéből öten még kiskorukban meghalnak, így élete végén már csak heten vannak életben.⁷⁸

⁷⁷ Aldo végül 26 évesen házasodott. MANUZIO 1834, 74.

⁷⁸ COSTIL 1935; ALMÁSI 2009.

Mint a tanulmány elején említettem, Dudith gyermekeihez fűződő viszonyáról lényegesen kevesebbet tudunk, hiába a terjedelmes levelezéskiadás.⁷⁹ Ennek egyik oka, hogy igazi családi levelek, mint amilyenek Speronitól vagy Manuziótól fennmaradtak, Dudithtól nincsenek. Ha meglenne az 1572-ben elhunyt édesanyjával vagy más rokonaival folytatott levelezése, valószínűleg más lenne a helyzet, bár úgy sejttem, Dudith nem sűrűn kommunikált Magyarországon maradt rokonaival.

Elsőszülött gyerekéről, Andrásról először kilencéves korában hallunk hosszabban, méghozzá egy Theodor Bézához írt levelében. Ezt az 1577-es levelet Dudith már korábbi vitapartnere kiengesztelése céljából fogalmazta. Hogy a megbékélést mennyire komolyan gondolta, azt abból is láthatjuk, hogy a következő év nyarán születő fiát Béza után Theodornak keresztelte el. Sőt, Dudith úgy tűnt, kilencéves fiát is hajlandó lenne a kapcsolat helyreállítása érdekében felhasználni: levelében afelől érdeklődik, hogy ki mit tanít éppen Genfben, befogadnak-e a tanárok diákokat az otthonukba, vagy éppen Béza, ha igen, hányat és milyen körülmények között.⁸⁰ Fontosnak tarthatta ebben az időben a kálvinista neveltetést, ha Bézával egyidejűleg másik korábbi vitapartnerének, a zürichi Johann Wolfnak is írt hasonló célból. Elmondja, hogy kilencéves fia annyira tehetséges, hogy már külföldre küldené tanulni, mert ezt követeli meg tőle a fiú iránt érzett atyai szeretet (*paternus affectus*) és a keresztényi érzület.⁸¹ Ír ugyanakkor Brutus Mihálynak is (akivel abban az időben szorosabb kapcsolatban áll), és az ő véleményét is kikéri a gyermek külföldi iskolázásával kapcsolatban. Brutus a szokásos tekervényes, behízelt stílusában válaszol: Dudith döntése nagyon helyes, ha a gyermek itthon már nem fejlesztheti tovább csodálatos képességeit, akkor mennie kell. A kérdés csak az, hogy kire lehet rábízni, kiben lehet vakon megbízni?⁸²

Dudith számára is nyilván ez volt a nagy kérdés, és valószínűleg ő se gondolta teljesen komolyan, hogy kilencéves fiát Svájcba kell küldenie. Választása végül a közeli Moráviára esik, ahol a cseh testvérekhez tartozó Esrom Rüdinger (Joachim Camerarius veje) híres iskolát vezet elsősorban morva nemes ifjak részére, de iskoláját olykor még német nemes fiúk is felkeresik. Az iskolába személyesen kíséri el a fiát, és amikor a számára kijelölt szobát meglátja, nem győz aggodalmaskodni. Ezt egy 1577 elején, vagyis a tél közepén írt leveléből sejtethetjük, amelyben Rüdingernek a szemére veti, hogy írásbeli és szóbeli kérése ellenére, a helyzet mit sem változott, a gyermek fagyoskodik:

„Tudod, mitől félek. És arról se feledkezz meg, mennyire könnyen megeshet vele, hogy a hidegtől megbetegszik, amitől az anyja, amint írtam, gyakran szenvedett. Abból ugyanis, amit a slejm kapcsán felhozol, bizony nem látom, hogyan lehetne így jobban elkerülni. A hideg levegő, különösen az éjszakai, éppen hogy mindenféle torokvadász eredője és

⁷⁹ DUDITHIUS 1992–2002.

⁸⁰ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 44.

⁸¹ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 48–49.

⁸² DUDITHIUS 1992–2002, 6, 73–74.

okozója. Vedd továbbá figyelembe, hogy amióta a világra jött, a fűtőszobán kívül még egyetlen egyszer sem aludt, még nappal sem. Én már harminc éve, ha csak nem muszáj (például mikor úton vagyok, és télen olyan helyen járok, ahol kényelmetlenek a viszonyok), szobában nem alszom, hanem csakis a fűtőszoba alatti [a padlófűtést elosztó] helységben tartózkodom. Így tett mindig az anyja is, amíg élt. Így aztán tényleg félek, nehogy az egészségére káros legyen az eljárásod, és Istenhez imádkozom, hogy ez ne így legyen.”⁸³

A tanítómesternek nem lehetett túlságosan ínyére az elkényeztetett úrfik apukáinak körülményeskedése, nem ilyen nevelési elvekben gondolkodott. Minthogy Dudith panaszai későbbi leveleiben is folytatódnak, Rüdinger méltán érezhette, hogy a paszkovi úr kezdi bizalmát megvonni tőle:

„A fiaddal kapcsolatban mi olyat tudok tanácsolni, amit te ne látnál be? Régi kérdés, uram, hogy helyesebb-e a gyermekeket társak között nevelni [vagy sem]. Erről már Fabius [Quintillianus] is értekezik. Remélem, vagyis inkább bízom benne, hogy nem volt kárára a velünk töltött idő. Ha te is így véled, annál jobb. Bármit is döntesz felőle, arra kérlek az iskola és a saját nevében, hogy ne szűnj meg ezek után is a pártomat fogni és az ügyemet támogatni, és maradj meg az irántam kimutatott eddigi jóindulatodban.”⁸⁴

Sejthette a tanítómester, hogy ezt már hiába kéri. Dudith már arra sem méltatta, hogy fia szerencsés hazajöveteléről személyesen tájékoztassa, csak üzent neki másokon keresztül. A fia Moráviában eltöltött egyetlen tanítási éve kétségessé tette, hogy szükséges-e egy 10 év körüli kisfiút egy teljesen új nyelvi és kulturális közegnek és egy egészen más életformának kitenni: taníttatását otthon is meg lehet oldani. Ennek ellenére az iskola vagy az otthon kérdése tovább gyötri. Semmi sem fontosabb számára – írja egy csehországi barátjának – minthogy apai és egyben keresztényi kötelességének eleget tegyen, és fiai taníttatásáról gondoskodják. Éjjel-nappal máson se töri a fejét. Tartsa-e otthon, ahol taníttatására személyesen felügyelhet, vagy küldje iskolába? Az iskolától elsősorban a latin és görög nyelv tanítását várja el, de arra is igényt tart, hogy közben gyermeke a német nyelvi környezetben németül is megtanuljon és némi matematikával is megismerkedjék.⁸⁵ Valószínű, hogy az iskola mellett szóló érvek ellenére fiai továbbra is otthon tanultak. A következő házitanító, akiről tudunk, a sziléziai Carolus Oslevius, akinek képességeivel azonban nem lehetett minden tekintetben megelégedve. Mire fia 12 éves, már egy olyan filozófus tudóspalántát keres, aki mindenekelőtt számára is társaságot jelent. Legyen járatos a sokak által megvetett és barbárnak tekintett skolasztikus vitákban, a kérdés-felelet alapú tanulásban, és ha lehet, értsen az orvostanhoz is, ami sok mindenben rokona a filozófiának, sőt ami nélkül a filozófia sem teljes. Ez a fiatalember (akit később Quirinus

⁸³ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 99.

⁸⁴ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 138.

⁸⁵ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 254.

Reuter, későbbi biográfusa személyében talál meg) Dudith fiát logikára és filozófiára oktassa. Jobb lenne, ha német lenne (lengyel semmiképp se),⁸⁶ de jöhet angol, skót, belga és francia is. A legjobb persze az olasz lenne, kiváló vitatkozó képességük miatt, annak ellenére, hogy az olaszok „szokásos bűneitől” Dudith nem kicsit ódzkodik.⁸⁷

Dudith atyai aggódása nagyjából ennyiben ki is merült, legalábbis „humanista” és diplomata levelezése ennyit őriz meg. Igen, a tanulás az egyetlen olyan téma, aminek a kapcsán még ildomosnak érzi, hogy gyermekeiről beszéljen tudós barátaival. Dudithnak egyáltalán nem célja valóban családi témákat beemelni a levelezésébe, hogy intim, baráti jellegüket, Cicerót, Petrarcat és másokat követve és felülmúlva modern témákkal és eszközökkel domborítsa ki. Még a halálesetek sem törik meg ezt a hozzáállását, vagy valóban csak kevésbé érintik meg. Őt kisgyermekének elvesztése felett még a latin humanista levelezések visszafogottságához képest is feltűnően keveset bánkodik:

„Ebből a mi nyomorúságos börtönünkből nekem is elragadták egy kislányomat, azt, akit a bölcsőben láttál. Az elmúlt négy évben négy gyermekemnek csuktam le a szemét. Ezt a végső szolgálatot, mint idős ember, inkább én várnám el tőlük, szerencsétlenektől, de máshogy tűnt ez jónak annak, aki életnek és halálnak az ura, és aki a megkérdésünk nélkül akkor adja és veszi el mindkettőt, amikor jónak látja.”⁸⁸

Dudith, mint említettem, mindkét feleségével szeretetben él, barátaival igyekszik családilag jóban lenni, nem feledkezik meg feleségeik üdvözléséről, mint ahogy saját feleségeinek a jókívánságait is igyekszik tolmácsolni. Dudith gyakran hangsúlyozza barátainak, hogy családos ember; ha nem így lenne, már rég Oxfordban vagy Párizsban járna, de akár Indiáig is elmenne. A szeretetteljes kapcsolat azonban nem azt jelenti, hogy feleségeinek kevésbé alárendelt szerepet szánt volna, mint itáliai kortársai. Leveleiben ugyan alig emlegeti feleségét, legfeljebb tömondatokban (pl. „a feleségem lányt szült nekem”), de van néhány sora, amelyből következtethetünk attitűdjére. Egy esetben beszámol róla, hogy felesége fiút szült *neki*, akinek „a Jeromos nevet *adtuk*, ahogy apámat is hívták. Ebben, szokásomhoz híven, a feleségem akaratát követtem, hogy őt ezzel is inkább fiúk, mint lányok kihordásában és világra hozásában tegyem engedelmesebbé (*habeam obsequentiore*), ami sokkal fáradtságosabb.”⁸⁹ Vagyis Dudith megengedte a feleségének, hogy a saját apjáról nevezze el a fiúkat, de csak azért, hogy ezzel is nagyobb kedvet teremtsen neki fiúk szüléséhez (amiről

⁸⁶ ALMÁSI 2009, 79.

⁸⁷ DUDITHIUS 1992–2002, 6, 380.

⁸⁸ Ebben persze az is benne lehet, hogy a címzett, Tadeáš Hájek még ennél is tragikusabb helyzetben volt, amiről – amennyire Dudith leveleiből kikövetkeztethető – valószínűleg nem átalott panaszkodni. Bremen, UB, ms. a 13. No. 46, ff. 63v–64r (1582. augusztus 10.). Szepessy Tibornak ezúton is köszönöm, hogy a levelezés utolsó, kiadatlan kötetét használhattam.

⁸⁹ Berlin, SB, R 253. No. 51, ff. 28r-v (1584. nov. 21).

úgy vélte, hogy nehezebb, nyilván, mert a fiúk erősebbek). Vagyis ugyanez az engedmény lány szüleiékor már nem járt (ekkor Dudith maga nevezte el, mondjuk, saját anyjáról a lányát). De ne ítélkezzünk, mert nem feladatunk.

Jan Kochanowski 1530–1584

A tanulmány befejezésekképp a nagy lengyel költő gyászdalaiból szeretnék idézni. Amennyire nagy költő volt, és terjedelmes életművet hagyott Kochanowski az utókorra, annyira keveset lehet tudni életéről.⁹⁰ Nem ismerjük hosszú európai peregrinációjának részleteit, csak azt tudjuk, hogy többek között Padovában is tanult, és hogy Itáliában többször is járt. 1559 körül települhetett le Lengyelországban, ahol hamarosan a királyi kancellárián mint titkár talált állást. 15 aktív udvari év azonban elég volt, 1574-ben, még a lengyel interregnum idején Kochanowski visszavonul falusi birtokára, ahol tovább növelve uradalmát, gazdálkodik, és egy év múlva, vagyis 45 évesen meg is házasodik. Innentől az általa kritizált szlachtához hasonló életet él, részt vesz a helyi politikában, de annak ellenére, hogy erősen támogatja Báthory Istvánt, aktívan már nem kíván visszatérni a nagypolitikába. Míg rövid paszkovi tartózkodása idején Dudith szenvedett a falusi létől, addig Kochanowski láthatólag a lengyel vidéken van igazán elemében. Ekkor írja költői munkásságának jelentős részét, például a következő évszázadok egyik legnépszerűbb irodalmi művét, a *Dávid zsoltárait*, vagy *A görög követek elutasítását* és a *Gyászdalokat*. Ekkor már többnyire lengyelül ír. Nem kétséges, hogy a lengyel nyelv felkarolásában nagy hatással vannak rá a nagy itáliai költők (elsősorban Petrarca) és a kortárs itáliai nyelvi mozgalom. Kochanowski újít a lírai kifejezésmódban, a verstechnikában, a tematikákban, mindenben. Míg Dudith, akihez Kochanowski két latin nyelvű epigrammát és a házasságkötése alkalmából egy elégiát is ír, saját fiatalkori költészetéről idősebb korában lekicsinylően beszél, Kochanowski élete végéig költő marad, és sikeresen alapoz meg egy újféle értelmiségi szerepet Lengyelországban.

Kochanowskinak a házasságából hat lánya és egy fia születik. Lényegében semmit sem tudunk róluk, csak azt, hogy közülük kettő, a két és fél éves Urszula és a nála is fiatalabb Hanna 1579-ben meghalnak. A költő ekkor szembesül gyermekei halálával először, és úgy dönt, fájdalmát versbe szedi. Urszula tiszteletére írja a *Gyászdalok (Threny)* című versciklusát, ami manapság a legnépszerűbb műve. Talán nem szükséges bővebben részletezni, hogy a *Gyászdalokkal* Kochanowski minden határt átlép.⁹¹ Elsősorban a Speroni által szorgalmazott és Dudith által is képviselt „diszkréció” vagyis visszafogottság határát: fájdalmát nem elfojtja vagy leplezi, ahogy illene, hanem egyenesen a nagyközönség elé tárja. Ráadásul az *epicedium* vagy *threnos* műfaját választva tudatosan szembemegy minden műfaji hagyománnyal. Nemcsak azért, mert figyelmen kívül hagyja a formai-tematikai normákat, hanem mert nagy és fontos emberek halálára kitalált költői műfajt egy ismeretlen kis-

⁹⁰ PELC 1986.

⁹¹ TIGHE 2012.

lányra, egy *persona levisre* alkalmaz. Sőt, nemcsak egy verset ír, hanem tizenkilen-
cet, amelyeket egyetlen kötetben publikál. Kritikusai hol azt vetetik a szemére, hogy
versei nélkülöznek mindenféle költői díszet, vagyis *decorumot*, hol meg azt kifogá-
solják, hogy egyetlen ismert lírai műfaj keretei közé sem illeszthetők. Ami talán en-
nél is eredetibb: Kochanowski a versek túlnyomó többségében nem az unott keresz-
tényi frázisokat ismételteti, hanem a mélyen megélt és meg nem érdemelt fájdalom-
ról beszél. Kochanowski lázad a halál ellen.

A *Gyászdalok* tehát sok szempontból talányos mű. Kimondhatóvá, sőt művé-
szetté válik, ami az élet szokványos helyzeteiben kimondhatatlan és elfojtásra vár.
Több mindenre is rámutatnak ezek a versek: az anyanyelvűség kardinális kérdésére,
a női hallgatóság megjelenésének a fontosságára, és végül a másik ember érzelmei-
nek a megfoghatatlanságára. Az érzelmeket a 16. században is gyakran elfedi az iro-
dalmi megkonstruáltság, a normatív társadalmi szabályok, a latin nyelvű vagy az
anyanyelvi érintkezés írott vagy íratlan törvényei.

A *Gyászdalok* előtt a következő nem éppen keresztényi apára valló, dedikáló so-
rok állnak:

„Kochanowska Orsolyának, a bájos és vidám, nem mindennapi gyer-
meknek, aki a hajadoni erények és viselkedés nagyszerű ígéretével nagy
hirtelen, értelmetlenül, éretlen korban, szülei mérhetetlen fájdalomra el-
hunyt. Jan Kochanowski, szerencsétlen édesatyja, könnyei közepette
írta legdrágább leánykájának. Orsolyám, nem vagy többé!”⁹²

Végül lássunk három gyászdalt Tandori Dezső fordításában.⁹³ Az első kettőben az
apa fájdalma a téma, a harmadik idézett versben megjelenik a gyermek is. Ismét
kicsivel többet tudhatunk meg a 16. századi gyereknevelésről, ha másról nem is, az
ideális Orsolyáról.

1.

Herakleitos keservei, minden könnyei,
Simonides sok siráma, és panaszai,
minden bánat a világon, kínok, óhajok,
kéztördelő fájdalmak és vágyó sóhajok,
ide most, mind ide, házam köré gyűljetek,
s kedves lánykám elsiratni segédkezzetek,
őt, kit a halál úgy elvitt, az istentelen,
s Vele minden vigaszomat olyan hirtelen!
[...]
Hasztalan sírsz — ezt mondjátok ti is untalan?
Óh, nagy Isten! Hát e földön mi nem hasztalan?
Minden az! Sehol kedvünkért nincs megenyhülés

⁹² REJ–KOCHANOWSKI–SZARZYNSKI 1980, 139.

⁹³ Uo. 141–142, 148–149.

és a dolgok csak szorítanak: a lét tévedés!
Nem tudom, mi könnyebb sors: a nyílt keserűség,
vagy hogy leküzdje az ember a természetét.

2.

Hogyha érdekeltek volna egykor gyerekek
és faragtam volna, mint más, játszi rímeket,
én is írtam volna édes bölcsődalt s mesét,
melytől álom szállja meg a kicsikék szemét:
azt bizony, azt kellett volna, dajkarímeket
szerkesztenem, szívhez szóló gügyögéseket!
Jobb lett volna ugribugri versikéket írnom,
mint most drága kisleányom sírja felett sírnom
s panaszkodom sorsomon, s azon, hogy kemény a
csapás, mely sújt, s vádat szórnom vad Persephonéra.
De hát azt elmulasztottam, és játékosan
örömöm nem telhet már a szív dalaiban,
erre pedig kényszer űz, szív és sors kényszere,
bár munkámban épp a szívnek nincs már öröme.
Nem lesz könnyű keservemet elmondanom már,
hogy zokogó bánatomért mi jutalom vár:
nem daloltam az élőknek, halotté most éneke,
más halálán sírva saját csontjaimat tördelem.
De hiába! Ahogy a Szerencse akarja,
jónak s rossznak lelkünkben úgy kél gondolatja,
Óh, gyötrelmes hatalom, árny, élettelen!
Óh, halál úrnője, te, zord, könyörtelen!
Orsolyámnak, ki nem is élt még a világon,
így kellett halnia, ily fiatal korában?
Nem itatta még tele a nap drága fénye,
s az örök éj honába indult már szegényke!
Bár ne látta volna meg arcát e világnak!
Mit látott? Mit ismert meg? Születést s halált csak!
S vigasz helyett, amivel szüleinek tartozott,
mit hagyott rájuk? Csupán mérhetetlen bánatot.

12.

Soha apja gyermekét úgy nem szerette még,
mint én; s ily kín soha egynek sem járta szívét;
viszont gyermek még e földre alig született,

ki oly méltó volt szívére a szüleinek;
tiszta volt, nem finnyás-kényes, és szófogadó,
énekelni és rímelni magától tudó;
mindenkit szépen köszöntött, tartása nemes
és lányos volt, s maga minden játékban ügyes,
csupa lelkeség, szerénység és illedelem,
szégyellős és meleg szív volt drága gyermekem.
Reggelijét soha addig nem kérte, a tálcát,
mielőtt el nem suttogta ébresztő imáját,
s csak úgy ment aludni, ha anyját üdvözölte,
s esti imájába két szülejét beszőtte.
Repült a küszöbön át, hogyha jött az apja,
minden viszontlátásra volt kacaja, tapsa;
ha segíteni kellett, már szaladt előre,
szüleinek szolgálit mindig megelőzve,
így járt-kelt, így dolgozott, édes-szívű csöppség,
pedig összesen harminc hónapos se múlt még. [...]

BIBLIOGRÁFIA

AGOSTINI 1754

AGOSTINI, Giovanni degli: *Notizie Istorico-Critiche Intorno La Vita, e le Opere degli Scrittori Viniziani*. 2. Venezia, 1754, S. Occhi.

ALGAZI 2003

ALGAZI, Gadi: Scholars in Household: Refiguring the Learned Habitus, 1480–1550. *Science in Context*, 16. 2003. 25–30.

ALMÁSI 2009

ALMÁSI, Gábor: *The Uses of Humanism. Andreas Dudith (1533–1589), Johannes Sambucus (1531–1584), and the East Central European Republic of Letters*. Leiden, 2009, Brill.

BARBERI 1985

BARBERI, Francesco: *Paolo Manuzio e la stamperia del popolo romano (1561–1570): con documenti inediti*. Roma, 1985, Gela.

BORNEMISZA 1578

BORNEMISZA Péter: *Negy könyvetske a keresztyeni hitnec tudományarol 1. Az elso könyvetske kitsin gyermetskeknec. 2. Az korosb kössegnec. 3. Az predikatoroknac rövid tanusagokra. 4. Vigasztalo könyvetske*. Sempte, 1578, Bornemisza.

BORZSÁK 1996

BORZSÁK István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez. In: *Uó. Dragma*. 2. Budapest, 1996, Telosz, 363–378.

CHOJNACKI 2000

CHOJNACKI, Stanley: *Women and Men in Renaissance Venice: Twelve Essays on Patrician Society*. Baltimore, 2000, John Hopkins University Press.

CIGOGNA 1830

CIGOGNA, Emmanuele Antonio: *Delle Inscrizioni Veneziane*. 3. Venezia, 1830, G. Orlandelli.

COSTIL 1935

COSTIL, Pierre: *André Dudith. Humaniste Hongrois. 1533–1589. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs*. Paris, 1935, Les Belles Lettres.

COX 2008

COX, Virginia: *Women's writing in Italy: 1400–1650*. Baltimore, 2008, John Hopkins University Press.

DIALETI 2011

DIALETI, Androniki: Defending Women, Negotiating Masculinity in Early Modern Italy. *The Historical Journal*, 54. 2011. 1–23.

DIALETI–PLAKOTOS 2015

DIALETI, Androniki–PLAKOTOS, Giorgos: Gender, Space and the Production of Difference in Early Modern Venice. *Genesis*, 14. 2015. 33–59.

DUDITHIUS 1992–2002

DUDITHIUS, Andreas: *Epistulae*. 1–2. Ed. Lech SZCZUCKI–Tibor SZEPESY et al. Budapest, 1992–2002, Akadémia–Argumentum (col. 3–6.).

FERRARO 1993

FERRARO, Joanne M.: *Family and Public Life in Brescia: 1580–1650. The Foundation of Power in the Venetian State*. Cambridge, 1993, Cambridge University Press.

FLETCHER 1998

FLETCHER, H. George: Paulus Manutius in aedibus populi romani. The campaign for Rome. In: *Aldus Manutius and Renaissance Culture*. Ed. ZEIDBERG, David S. Firenze, 1998, Olschki, 287–321.

FOURNEL 1990

FOURNEL, Jean-Louis: *Les dialogues de Sperone Speroni: libertés de la parole et règles de l'écriture*. Marburg, 1990, Hitzeroth.

FRIGO 1985

FRIGO, Daniela: *Il padre di famiglia. Governo della casa e governo civile nella tradizione dell'“economica” tra Cinque e Seicento*. Roma, 1985, Bulzoni.

GALLE 1840

GALLE, Friedrich: *Versuch einer Charakteristik Melanchthons als Theologen und einer Entwicklung seines Lehrbegriffs*. Halle, 1840, Lippert.

GRUBB 1996

GRUBB, James S.: *Provincial Families of the Renaissance: Private and Public Life in the Veneto* Baltimore, 1996, John Hopkins University Press.

GUY 2009

GUY, John A.: *A Daughter's Love: Thomas More and His Dearest Meg*. New York, 2009, Houghton Mifflin Harcourt.

LEPPIN 2006

LEPPIN, Volker: *Luther privat: Sohn, Vater, Ehemann*. Darmstadt, 2006, Wiss. Buchges.

LOI-POZZI 1986

LOI, Maria Rosa-POZZI, Mario: Le lettere familiari di Sperone Speroni. *Giornale storico della letteratura Italiana*, 163. 1986. 383–413.

MANUTIUS 1560

MANUTIUS, Paulus: *Pauli Manutii epistolarum libri quatuor, eiusdem quae praefationes appellantur*. Venetiae, 1560, Manuzio.

MANUZIO 1556

MANUZIO, Paolo: *Tre libri di lettere volgari*. Venetia, 1556, Manuzio.

MANUZIO 1561

MANUZIO, Aldo: *Ortographiae ratio ab Aldo Manutio Pauli f. collecta*. Venetiis, 1561.

MANUZIO 1834

MANUZIO, Paolo: *Lettere di Paolo Manuzio copiate sugli autografi esistenti nella biblioteca Ambrosiana*. Ed. RENOARD, Antoine-Augustin. Parigi, 1834, Giulio Renouard.

MCIVER 2012

MCIVER, Katherine: *Wives, Widows, Mistresses, and Nuns in Early Modern Italy: Making the Invisible Visible through Art and Patronage*. Burlington, 2012, Ashgate.

MILLER-YAVNEH 2011

MILLER, Naomi J.-YAVNEH, Naomi: *Gender and Early Modern Constructions of Childhood*. Farnham, 2011, Ashgate.

MURETUS 1618

MURETUS, Marcus Antonius: *Liber epistolarum. Nunquam antehac editus*. Venetiis, 1618, G. Valentinus.

OZMENT 1983

OZMENT, Steven: *When Fathers Ruled: Family Life in Reformation Europe*. Cambridge MA, 1983, Harvard.

OZMENT 2001

OZMENT, Steven: *Ancestors: The Loving Family in Old Europe*. Cambridge MA, 2001, Harvard.

PASTORELLO 1957

PASTORELLO, Ester: *L'epistolario Manuziano. Inventario Cronologico-analitico 1483–1597*. Firenze, 1957, Olschki.

PELC 1986

PELC, Janusz: *Jan Kochanowski, poète de la Renaissance (1530–1584)*. Trad. ARNOLD-MORICET, Joanna. Paris, 1986, Unesco.

PÉTER 1989

PÉTER Katalin: Női családfők Sárospatakon a 16. és 17. században. *Századok*, 123. 1989. 563–605.

PÉTER 2001

PÉTER, Katalin: The first ten years of the children. In: *Beloved Children. History of Aristocratic Childhood in Hungary in the Early Modern Age*. Ed. PÉTER, Katalin. Budapest, 2001, CEU, 39–83.

PÉTER 2003

PÉTER Katalin: Jobbágycsaládok életvitelének különbözőségei az örökös jobbágység korában, 16–17. század. *Századok*, 137. 2003. 549–578.

POZZI 1989

Sperone Speroni. Filologia veneta. 2. Ed. POZZI, Mario. 1989.

REJ–KOCHANOWSKI–SZARZYNSKI 1980

Mikolaj REJ, Jan KOCHANOWSKI, Mikolaj Sep SZARZYNSKI *versei*. Budapest, 1980, Európa. (Lyra Mundi.)

SPERONI 1606

SPERONI, Sperone: *Lettere di messer S. Speroni*. Venezia, 1606, G. B. Ciotti.

SPERONI 1740

SPERONI, Sperone: *Opere di M. S. Speroni degli Alverotti*. 5. Venezia, 1740, D. Occhi.

SPERONI 1993

SPERONI, Sperone: *Lettere familiari*. 1. (Lettere alla figlia Giulia.) Ed. LOI, Maria Rosa–POZZI, Mario. Alessandria, 1993, Edizioni dell' Orso.

TIGHE 2012

TIGHE, Carl: Jan Kochanowsky's Treney. *Journal of European Studies*, 42. 2012. 261–287.

VASOLI 1986

VASOLI, Cesare: Sperone Speroni e la nascita della coscienza nazionale come coscienza linguistica. In: *Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all'Illuminismo*. Ed. BRANCA, Vittore–GRACIOTTI, Sante. Firenze, 1986, L. Olschki, 161–180.

WA

Weimarer Ausgabe = LUTHER, Martin: *D. Martin Luthers Werke*. 120. Weimar, 1883–2009, Heidelberger Akademie der Wissenschaften.

ZARRI 1996.

ZARRI, Gabriella: *Donna, disciplina, creanza cristiana dal XVI al XVII secolo. Studi e testi a stampa*. Roma, 1996, Edizioni di Storia e Letteratura.

ZARRI 2000

ZARRI, Gabriella: *Recinti. Donne, clausura e matrimonio nella prima età moderna*. Bologna, 2000, Il Mulino.